Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 161 (14883) 1992 чылдың август 21, пятница Солунга ат салган шагы 00.10. Чагыдар өртээ 10 коп. Садар өртээ 1 рубль.

«ЭРТИНЕЛИГ» СОВХОЗТА

Өвүрде «Эртинелиг» совхозтуң сигенчилери бо чылын 1250 тонна сигенни белеткеп алырын шиитпирлээн. Оларның ажылын бүрүнү-биле механизастааныңдан мал чеминиң белеткели шуудаан. Бо хүннерде Куу-Дөң деп черде барык 600 тонна хире сигенни сарааттаан. Механизатор алашкылар Владимир, Валерий Салгын-оол болгаш Тумат-оол Даваа, сарааттакчылары Вячеслав Сүгежик, Валерий Түлүш, пресстекчи Константин Кыргыс олар кызымак ажылдааш, сөөлгү он хонуктуң мурнакчылары болганнар.

Повар кыстар Марина Сүгежик, Марина Доңгак олар амданныг аъш-чемни кылып, оон дээжизин экижидип турарлар.

Найтын-оол ДАМДЫН.

РОССИЯНЫҢ ХАМААТЫЛАРЫНГА РОССИЯ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ КЫЙГЫРЫЫ

МОСКВА, август 19 (РОСИТА—СЧТА). Россияның Президентизи Борис Ельцин телевидение дамчыштыр хамаатыларга кыйгырыг кылган. Ооң чугаалааны болза:

Хүндүлүг телекөрүкчүлер!

Россияның хамаатылары!

Бөгүн силерге сагыш-сеткилдиң онзагай хайныгыышкыны-биле чүве чугаалап, кыйгырыгны кылып тур мен. Август үймээни, а тодаргай чугаалаарга, ооң буураашкыны болгандан бээр бо хүннерде бир чыл боол турар-дыр.

Чыл бурунгаар муң-муң кижилер хостуг чурттаар эргезин болгаш демократияны камгалаар дээш Россияның Ак бажыңынга чедип келгеннер.

Олар ынчаарда шанналдар, ат-алдар чедип алыр дээш аңаа чыылбааннар. Ол дээрге сагыш-сеткилдиң патриоттуг хайныгыышкыны, хамааты хүлээлгени медерел билириниң илерээшкини болган. Бүгү Россияның янзы-бүрү хоорайларында болгаш суурларында россияннарның хөй нуруузу оларның талазынга турганын ылаптыг билир мен. Бистер шуптувус бир демниг болгаш кады турган бис, ынчангаш тиилеттирбээн бис, ОБКК—ам барык уттундурган хураангай аттыг чүве үшкү хүнүнде-ле буурап дүшкен.

Ынчаарда чогум чүү болганын сыр өскээр хажыдар, чоннуң сагыш-сеткилинден уштур дээш ам бүгү-ле оралдажыышкыннарны кылып турарлар-дыр.

Ындыг оралдажыышкыннар бүрүн буурап дүжер дээрзинге база бүзүрээр мен. Ак бажыңны долгандыр болгаш ооң иштинге ынчаарда турган кижилер ол хүннерни болгаш дүннерни кажан-даа утпас.

Ынчаарга бистиң сагыш-бодалывыска чүгле төнчүзү чок куяк танкыларлыг колонналарның Москва кудумчуларынга турганы, хунтаның сарыыл чок дужаалдары, ооң удуртукчуларының нүгүлдээшкиннери болгаш сирилээн холдары артып каар эвес-ле болгай.

Кол чүүлдүң дугайында кезээде сактып чоруур бис. Боду адаттынган чаа эрге-чагырганы Россияның хамаатылары буруу шаап, хүлээвээнин хамыктың мурнунда сактып бодаар ужурлуг бис.

Үймээнчилерниң даянганы күш —армия, милиция, КАК-тың шериг кезектери безин үймээнчилерниң дужаалдарынга чагыртыры —ол дээрге арын-нүүрге, бодунуң чонунга удур хөделири-дир дээрзин билген.

Августуң ол хүннеринде кедергей улуг дүвүрээшкин бистерниң сагыш-сеткиливисти амыратпайн турган, ынчалза-жок, кажан хунта буурап дүшкенде, бистиң ёзулуг өөрүшкүвүс сагыш-сеткиливиске кезээде артар. Чүгле тиилелгениң хүнүнде Москвага, бүгү Россияга кижилерниң арын-шырайы ам өөрүшкүлүг, сорук кириишкинниг болгаш омак-хөглүг болу берген.

Бистер ол хүннү, августуң коргунчуг дүнезинде өлгеннерни — Дмитрий Комарьны, Илья Кричевскийни, Владимир Усовту сактып чоруур хүлээлгелиг бис деп санаар мен.

Оларның төгүлген ханы Россияны дискек кырынга олуртурун, эрткен үеден улажып келген өлүм-чидимниң халаптыг данзызын уламчыларын оралдашкан кижилерге кезээде яла болзун.

* * *

Чурттап эрткен чылывыс дыка берге болду. Эрги болгаш чаа айтырыглар, бистерни шуут бергедеткен байдалдар бистиң иштивистен хөй кижилерге таваржып турду.

Ынчаарга эң-не берге ай—январь болган. Ынчан Чазак эң-не берге базымны кылыр—барык бүгү бараанңарының өртектерин хостуг салыр ужурга таварышкан.

Эвээш эвес чигзиниишкиннер турган: бо эң-не нарын байдалда кижилер чүү дээр ирги, шыдажып эртер ирги бе, дэстүнмейн барбас ирги бе?

Айтырыг дыка чидии-биле тургустунуп турду. Бир эвес ол хемчегни чоп хүлээп албаан болза, кандыг-даа реформалар Россияга болдунмас ийик. Ынчангаш байдал дыка берге болган.

Январьда өртектерни хостуг болдурганының кедергей аар согуушкунун шыдажып эртер аргалыг болганывыста, байдал билдине берген. Россияда чүгле эрткен өндүр-чаагай улуг үе эвес, а келир үе база бар. Реформалар бүдер, ниити күжүвүс-биле чуртувусту черле экижидип шыдаар бис. Россияны көдүрүп алыр бис! Аңаа амыдыралды экижидип шыдаар бис!

Чурт дээш харыысалгалыг Президент, Россияны эргим-биле үнелээр орус кижи болганымда, ол бүгү дээш силерге чүректиң ханызындан өөрүп четтиргенимни илергейлеп тур мен, эргим хамаатылар!

Эрткен чыл болза обкомнарның, райкомнарның тергиидекчи эрге-чагыргазы чок баштайгы чыл болган. СЭКП-ниң чеден ажыг чыл үргүлчүлээн кызыгаар чок диктатуразы төнген.

Эрткен ол чеден ажыг чылдарда бүгү ниитилелди СЭКП-ниң тура-соруунга чагыртырының дерзии механизмнери тургустунган турган. СЭКП-ге кандыг-даа моондактаашкыннар турбаан, хамаатыларның хууда амыдыралынга безин ол холгаарлап киржип келген. Кандыг-даа бот-тускайлаң болгаш эгелекчи чоруктуң илергейлээшкининиң соксаал чок контрольга ап, кандыг-даа чөпшээрешпес чорукту каржызы-биле базып турган.

Хостуг эвес чоруктуң боой тудукчу, хоранныг байдалы ниитилелге турган. Ынчаарга ындыг байдал үезинде хөй миллион кижилер, элээн каш салгалдар төрүттүнүп, чурттап келген. Оон өске амыдыралды бистер билбес болгаш көрбээн бис. Оон өскээр чурттаарынга кым-даа өөретпээн болгаш өөредип шыдавас-даа турган.

Коммунистиг тургузугларның тергиидекчи эрге-чагыргазының камгалакчылары Россияның чону бот-тускайлаң чоруун кезээде оскунган болгаш кымчы тудкан каржы кадарчы чокка ол чурттап шыдавас деп бистерни бүзүредирин оралдажып келгеннер.

Амыдыралды өскертир дээн хензиг оралдажыышкын демирге таваржыр турду: «Чон ам-даа бышпаан».

Ындыг бодаашкыннар амыдыралдан кедергей хоорук болганын эрткен чыл бадыткап көргүскен! Ынчаарга он-он узун чылдар россияннарны кулдар кылып чадашкан, ооң сарыылдыг угаанын чок кылып шыдаваан!

Чурт эмин эрттир үр үениң иштинде дөңгү чүктеп алган турган болбайн аан. Ол шимчээр безин аргазы чок турган-дыр.

Амгы үеде эң бөдүүн чүүлдерни безин өөренип, шиңгээдир ужурга таваржып турар. Ёзулуг кижизиг амыдыралче эң баштайгы базымнарны кылып, теңдирип дужуп чоруп турар-дыр бис.

Бот-идепкей болгаш ажылгыр, тывынгыр чорук колдуунда-ла уш-баш чок хевирлер-биле үнүп кээп турар. Бистиң хоочураан аар-аарыывыстың хөй санныг өюлгаларны көстүп келген.

Бир эвес ындыг бергелерни Президентиниң чаалы-биле арыглап каапкан болур турган чүве болза, ындыг чарлыкты шагда-ла үндүрер турган ийик мен. Ынчалза-даа ындыг чоруктуң чүгле тоолдомакка боол болуру хараадаачыг-дыр.

Бергелер кандыг-даа боол турар чүве болза, кижилерниң хөй кезии эрткен үеже дедир эгбес ужурлуг бис деп чүвени билип, көрүп-даа турар. Кандыг-даа таварылгала хоржок. Россия ам база бир коммунистиг үе-чадага шылашпайн баар. Ынчангаш чаартылгаларны кызымаккай үргүлчүлээр, реформаларны бурунгаар шимчедир херек-тир.

Российжи улус өскелерден чүнүң-биле-даа дора эвес! Бүгү чурттарның, бүгү национальностарның кижилери чогумчалыг, шөлээн амыдыраарын күзеп турар, бодунга болгаш боттарының уруг-дарыгларынга, боттарының улузунга, боттарының оран-чурттарынга буянныг чаагай чорукту күзеп турар болганда, бир дөмей күзел-соруктуг боол турар.

Ындыг үнелиг чоруктар биске ам онза ужур-дузалыг апарган.

Бистерниң таваржып көрүп эрткен чүүлдеривисти: революцияларны, канчаар-даа аажок хөй өлүм-чидимни болгаш узуткаашкыннарны болдурган дайыннарны, эң араатанныг репрессияларны, адактың соонда кээп кижиниң бодунуң идегел-сүзүглелдеринге өлүмнүг согуушкунга өске улустарның таваржырын буртаан эршээп, болдурбайн көр.

Бо бүгү чүүлдер кандыг-даа диктатураларга удур, күчүлээшкинге, кара туразында үүлгедишкиннерге болгаш хоп-мегеге үндезилеттинген политикага удур күчүлүг удур туруушкунну тывылдырган. Бир чыл мурнунда российжи улусту олар мегелеп, ГУЛагже дедир киир ойладып шыдаваан.

Үймээн соонда Россия эң нарын шилиишкинге таварышкан. Байдал боду-ла чуртту база катап революцияже ыдалап турган.

Ындыг орук канчаар-даа аажок улуг политиктиг алдагдал боор, Россияны буурадып дүжүрер ийик дээрзинге ынчан болгаш ам-даа быжыы-биле бүзүрээр мен!

Революция деп чогум чүл ол, оон элзедишкини кайы хире күштүгүл база оон түңнелдери чүү хире айыылдыгыл дээрзин бистиң улус эки билир.

Россияның ынчангы байдалдарында революция кылыр арга дендии улуг чөрүлдээлерге болгаш месилдежиишкиннерге чайлаш чок чедирер турган. Ынчап баар болза, В. Маяковскийниң: «Эш маузер, силерге сөс»—дээни ышкаш болу бээр ийик.

Ам чүгле маузер эвес, а автомат херек апаар ийик.

Ындыг чалгыг эгелээн болза, ону чүгле чурт иштинге эвес, харын делегейге безин кым-даа доктаадып шыдавас турган.

Бистер сентябрь—октябрьда шуут-ла чидиг бис кырынга турган болзувусса-даа, Россияны революциядан чайладып, а кижи төрелгетенни — оон канчаар-даа аажок улуг айыыл-халавының уржуктарындан камгалап ап шыдаан бис.

Кадыг-дошкун месилдежиишкинни кылырынче, бүгүдениң бүгү-ле кижилерге удур демиселин эгелээринче ыдалаан кыйгырыглар чыл дургузунда чаңгыланып келген.

Оларның иштинден чаңгызы-даа россияннарның чүректериниң деткиишкинин албаан. Удурланыышкынның чаңгыс-даа чаштанчызы хамааты дайынының чалбыыш оду кылдыр хөрлээлеп кыппаан.

Бистер силерниң-биле эң-не дүшкүүрелдиг үелерде канчап-даа черле эттирбес ужурлуг ындыг кызыгаарларны эртерин кады болдурбаан бис. Хамааты тайбың дээрге бөгүн Россияда бар боол турар эң-не үнелиг чүүл ол-дур.

Бистер революстуг силгиишкиннерниң эвес, а реформалар оруун шилип алган бис. Күрүнениң болгаш Президентиниң контролюнуң дузазы-биле тайбың чаартылгаларның оруун шилип алган бис. Ол дээрге бистиң ниити тиилелгевис-тир деп санап турар мен!

Күрүнениң чедимчелиг чоруу дээрге ында чурттап турар хамаатыларның чедимчелиг чоруу-дур. Бистиң идеалывыс — ядыы-түреңги чоруктуң деңнежилгезинде, бора-бүдүн чорукта болгаш адааргаашкында эвес. Бистер кижиниң бот-идепкейин илередир, ажылдап алыр, бодунуң амыдыралының шынарын экижидер хөй аргаларлыг болуру дээш туржуп турар бис.

Бистерге каш-ла санныг миллионерлер эвес, а миллион-миллион хуу өнчүлүглер херек деп чугаалап келген болгаш ону база катап чугаалап-даа тур мен. Силерниң —мээн соңгукчуларымның хөй кезии ындыг туруушту деткип турарын билир мен.

Хоозун чугаа болзун—хуужудулганы, акциялаашкынны улам калбаа-биле чорудунар, черни хуу өнчү кылдыр алырының оруунда шаптыктаашкыннарны арыглаар дээн негелде бөгүн Россияда улам-на шыңгыызы-биле дыңналып турар апарган.

Бистер эң чоокку айларда реформаларның шыңгыы хемчеглериниң бирээзин эгелээр деп турар бис. Ол болза российжилерниң аразынга ат кырында хуужудулга чектерин хуваары-дыр.

Октябрь 1-ле ажаалга банкызының салбырлары чоннуң чурттап турар чериниң аайы-биле оларны берип эгелээр.

Хуужудулга чектери шаандагы күрүне өнчүзүнден чогуур үлүүнү Россияның хамааты бүрүзүнүң алырын хандырар, херек кырында кижи бүрүзүнге реформага киржир арганы бээр.

Россияның бүгү чурттакчылары — ажылчыннар болгаш пенсионерлер, эргемденнер болгаш бичии уруг болгаш Президент-даа 10 муң рубль түңнүг чекти халаска алыр. Кижи бүрүзү бо чаа чүүл талазы-биле дең эге аргаларлыг, оон ынай бүгү чүүлдер бистерниң боттарывыстан хамаарыжыр.

Чектиң номиналдыг өртек-үнези чүге 10 муң рубльге доктаадыттынганыл? 1993 чылда хуужудулга чеги-биле садарынга сүмелээр Россияның бүдүрүлгелериниң өртек-үнезин 1992 чылдың январь 1-ге чедир турган өртектери-биле 1 триллион 400 миллиард рубль кылдыр эксперттер санаан. Ынчангаш ону Россияның бир чурттакчызынга-ла онаалштыр санаарга, барык 10 муң рубль болур.

Борта муниципалитет бүдүрүлгелериниң, күрүнеге артар бүдүрүлгелериниң, тодаргайлаарга, атомнуг станцияларның, камгалал ужур-дузалыг чамдык объектилерниң, дамчыдылга хоолайларының болгаш суггарылга системаларының өртектери кирбейн турар. Оон аңгыда казар байлактар, арга-арыг болгаш өске-даа чүүлдер база.

Ол чамдык кижилерге эвээш түң ышкаш кылдыр сагыдырып, чекти 50 муң рубль азы харын-даа 500 муң чедир улгаттырар херек дээр-даа чадавас.

Бисте бөгүн кайы хире бар болдур, оон хөйнү берип болбас деп бодаар мен. Чектиң өртээн эрттир улгаттырар чорук оон херек кырында, боттуг өртээн улгаттырып шыдавас. Бир эвес чектерни эмин эрттир хөй түңнүг кылдыр үндүрер болза, оларның үнези дораан-на кудулай бээр апаар.

Чуртта байдалдың канчаар тургустунуп кээринден, хуужударын чөпшээрээн объектилерниң санының көвүдээринден хамаарыштыр 1994 чылда немелде чектерни үндүрген туруп база болур.

Россияның хамааты бүрүзү ындыг чектиг апарганда, чогум өнчү талазы-биле кандыг-кандыг эргелерлиг болурул, оларны канчаар ажыглаары экил?

Чектиң ээ бүрүзү оон түңү-биле Россияның кайы-даа булуңунда турар бүдүрүлгениң акциязын садып ап болур болгаш ону бодунуң өнчүзү кылып, ээзи апарып болур-дур.

Акция дээрге өнчүнү алырының боттуг эргези-дир. Акцияның ээлери оон-биле бүдүрүлгелерниң орулгазының чамдызын алыр, оларны углап-башкарарынга салдарын чедирер аргалыг болур.

Хуужуттунган чектерни ажыглаарының ындыг аргазында чамдык дадагалзаглыг чүүлдер бар болбайн аан. Бир эвес бүдүрүлге чери хоозурап, дүже бээр болза, аңаа киирген акшаның үнези база оскундурар, азы шуут халас баар болбайн аан.

Оон өске база бир арганы баш удур көрген. Хуужудулга чегин бүгү чуртка тургузуп эгелээр ужурлуг инвестиция фондуларының бирээзинге киир салып болур. Ындыг фондулар боттары-ла хуужудулуп турар бүдүрүлгелерниң акцияларын садып алгаш, оларның ачызында орулгаларны алыр болгаш ону салыкчылар аразынга хуваар ужурлуг.

Чамдык хамаатылар өнчү ээлери болурун күзевейн барып база болур. Мындыг таварылгада олар боттарының чектерин хуужудулгага киржирин күзеп турар кижилерге садыптып болур.

Мынчангаш Россияның хамааты бүрүзү, өг-бүле бүрүзү кайызын шилип алыры хостуг болур.

Хуужудулга деги — бистерниң кижи бүрүзүнүң хостуг экономикаже кирериниң онзагай биледи-дир. Боттуг хөделиишкиннер хоозун шуугаазыннардан үнелиг деп санап турар өнчү ээлери, ажыл-херекчи кижилер Россияга хөй болган тудум-на, Россияга буянныг, чаагай амыдырал улам дүрген тургустунар, оон келир үези идегелдиг холдарга кирер.

Россияның хүндүлүг хамаатылары!

Мен реформаны эгелеп турганда, бистиң шугумувусту деткиириnче, эрес-дидим болгаш шыдамык болурунче силерни чаңгыс эвес удаа кыйгырып турган болгай мен.

Аргалыг-ла болза, эң-не идепкейлиг, сагынгыр-тывынгыр болгаш бот-идепкейлиг болурунарже бөгүн кыйгырып тур мен. Хүндүлүг хамаатылар, боттарынарның ажылчы чоруунар, боттарынарның хууда киржилгенер-биле хуужудулганы чорударынга чазакка, Президентиге дузалажырынче силерни кыйгырып тур мен. Хуужудулга чектериниң угаан-сарыылдыг, чөптүг башкарыптар болзунарза-ла, реформадан чогумчалыг беримчени кижи бүрүзү алыр апаар.

Амгы үеде дыка хөй хамаатыларны дүвүредип турар айтырыг — чоннуң амыдыралы чедимчес кезээниң социал камгалалының айтырыгынга доктаап көрейн.

Бюджетте турар албан черлериниң болгаш организацияларының ажылдакчыларының күш-ажыл төлевирин сайзыраңгайжыдар талазы-биле немелде хемчеглер дугайында Чарлыкка бөгүн ат салдым.

Сентябрь 1-ден эгелеп өөредилге, кадык камгалал, культура, чоннуң социал камгалалының албан черлериниң болгаш организацияларының, бюджетте турар өске-даа адырларның ажылдакчыларының ам күштүг боол турар тариф ставкаларының болгаш шалыңның хемчээли 1,5 катап улгадыр.

Ынчалза-даа 4-кү кварталдан эгелеп бюджетте турар адырларның ажылдакчыларының чаңгыс аай тариф четкизин үе-чадалап киирип эгелээрин эң кол чүүл кылдыр санап турар мен. Ажылдакчыларның бо категориязының күш-ажыл төлевириниң системазынга реформа чорударының дугайында чугаа чорул турары ол болдур эвеспе. Бо ажылдакчыларның күш-ажылының төлевиринде чөптүг эвес хажыдыышкыннарны чок кылырынга, социал дүшкүүрлүг чорукту чавырылдырарынга, өскелерниң күзели-биле бодунуң материалдыг байдалын экижидип алырын оралдажыр, чүгле бодунуң дужун хараар кижилерге согуг болурунга ол дузалаар.

Чаңгыс аай тариф четкизи 18 чадалыг болур, орта ажылдакчыларның кылып турар ажылының нарын бергези, мергежили, эртем-билииниң деңнели, ажыл стажы дээш боар.

Транспорт херекселдерин ажыглаан дээш чарыгдалдарны инвалидтерге эгидип бээр дугайында, бичии уругларның болгаш школачыларның идик-хевин садып алырда тускай төлевир дугайында доктаалдарда ат салдынган.

Бо ап чорудуп турар хемчеглер миллион-миллион кижилерниң байдалын экижидеринге, оларның социал камгалалын бедидеринге биске дуза болур боор деп бодаар кижи-дир мен.

Россия делгем болгай, чурттуң ажыл-агыйы сандарап келгени база-ла салдарлыг боол турары чугаажок. Ынчалза-даа бурунгаар шимчээшкин бар-дыр.

Сайзыраңгай делегейде «хөй-дүр, өртээ чиик-тир» деп турар ышкаш хереглел рыногунуң шак ындыг байдалынга албан чедип кээр бис. Чазактың кол-ла сорулгазы ында. Өлче шимчээшкин бистиң экономиктиг политикавыстың кол утказы.

Хүндүлүг телекөрүкчүлер, Россияның хамаатылары!

Август үймээниниң хүннеринден бээр эрткен бир чылдың дургузунда болуушкуннар хөй-ле болган болдур ийин. Силер биле бистерге берге-ле болду, чегеливис кошкап, чидириглиг-даа болдувус, ынчалза-даа тывыышкыннар база тургулаан. Эң берге үелерде безин холувус салдынмаан, идегеливис оскунмаан бис.

Эрткен чартык чылда эге рынок билиин Россия алган. Чоннуң чугаалаары дег, эштип билбес хиревисте, суг-же кирипкен бис. Ынчалза-даа суг тырттынмадывыс, сугга дүшпедивис.

Чогум-на ам кээп биске, оон туржук бистиң ажы-төлүвүске болгаш ажы-төлүвүстүң уругларынга ажыктыг онзагай дуржулганы алдывыс.

Чаартылгалар чорул турар үеде российжилер эки мөзү-шынарларын көргүстү. Ам боттарынарның шыдамыынар, мерген угаанныынар, болуушкуннарны угаап билир дээн чүткүлүнер-биле, кол-ла чүве, реформага киржири-биле бот-идепкейинерни көдүрүп эгелеп турарынар-биле 1991 чылдың август хүннеринге бодаарга кончуг чугула херектиг кылып турар-дыр силер.

Россияда реформа силерниң ачыңарда, силерниң деткимчеңер-биле чорул турар.

Шүүттүг болгаш частырыглардыг-даа болза, неделя бүрүзүнде, хүн бүрүзүнде бичелеп-даа болза бурунгаар чайгылыш чок шимчеп, биске бөгүн шуут-ла четпейн турар чогумчалыг чорукче, чогумчалыг амыдыралче улам-на бурунгаарлап орар-дыр бис.

Силерге четтирдим, хүндүлүг хамаатылар!

Силерге бүгү-ле экини күзедим!

МАЛ ЧЕМИ: байдал кандыгыл?

ЧЫЛДАГААН КАККАН ХЕРЭЭ ЧОК

Ам чамдык хүннерде эртен, кежээ сооксумаары кончуг апарган: күстүң тыныжы чоокшулап келгени ол. Бо хүннерге чедир чүнү кылып, кышка удур чеже хемчээлдиг мал чемин белеткеп, курлап алганывысты ол соок хүннер чайгаар-ла сагындырып келир-дир. Че, ындыг болганда канчаар боор, хая көрнүп, санаашкыннардан кылып көөр апарган-дыр бис. Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунуң чер ажылының талазы-биле килдизиниң специалистериниң белеткээни август 17-де медээзин ёзугаар алырга, республикада сиген белеткели сөөлгү неделя дургузунда база-ла чер албаан: күүселде чүгле 33 хуу болган. Кылдынганы 53422 тонна. Бо саннардан алгаш көөрге, ажыл-иживис ам-даа көңгүс шуудаваан, сөөлгү хүннерде оон темпизи харын-даа кудулай берген-дир. Ажыы-биле чугаалап каайн: борта бир кол чылдагаан үзүктел чок чагган чаъс болур-дур. Ол, шынап-ла, колхозтарның, совхозтарның, көдээ ажыл-агый кооперативтериниң механизастаттынган сигенчи звеноларынга, хол кадыры-биле сиген кезип турар кижилерге улуг шаптык, моондакты чедирген. Кестинген сиген биле ону бөлүп алырының аразында ылгал улуг, барык-ла беш муң ажыг гектар шөлдүң кестинген сигени ам-даа ажааттынмаан. Чүге дээрге өлшык, кургаваан. Бир чылдагааннаар чүүлүвүс — кандаашкын болгай. Ол дугайын хөй удаа бижээн, сагындырган бис. Чаъс-даа, кандаашкын-даа чөптүг чылдагаан болуп болур-ла ыйнаан. Бо таварылгада кандыг-даа удуртукчуну, кайы-даа специалисти буруута чыгавайн, будук бүрүзү белеткенер дээш арга-арыг иштинче сывырып киирбейн баар бис. Чүгле ажыктыг арга-хорга аайы-биле ажылдап, чурттап, тыптынып, диленип, иженип өөренинер дээр — бо-ла-дыр. Бистиң бо бодалывысты чамдык колхоз, совхозтар коллективтери биле берген ышкаш. Манаа бир көску чижек — өвүржүлерниң амгы ажыл-херээ болгай аан. Чыл кандаашкынныг-даа болган болза, ол районда «Торгалыг» «Ак-Чыраа», «Эртинелиг», «Коммунизмче орук» совхозтар мал чеминиң белеткелин бо чылын багай эвес чорудуп турарын республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунуң специалистери чугаалап турлар. Ол эки-дир, өөрүнчүг-дүр. А чамдык ажыл-агыйларның удуртукчулары чүге ындыгыл: кандаашкын болган деп каап орар аан? Ооң орнунга Өвүржеэ эрте дээре ажа беринер. Чүге дээрге чоокта чаа Кызылга республикада мал чеминиң белеткелиниң канчаар чорул турарының дугайында селектор дамчыштыр чөвүлел хурал болуп турда, ол районнуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги Ш. С. Куулар мынча дээн: «Ак-Чыраада механизастаттынган звенолар, малчыннар сиген белеткеп турар. Ажылдың темпизи амдыызында багай эвес-тир. Сиген кезип, белеткеп алырын күзээр болза, ам-даа беш ажыл-агыйдан чорудуптунар». Манаа немей ам чүнү чугаалаар боор. Дыңнаан чүвем ол-дур. Чүгле чеде бергеш, амыр-дыш чок ажылдаар апаар-дыр-ла.

Август 17-ниң медээзин ёзугаар алырга, республикага бо чылын белеткеттинер ужурлуг сигенниң чүгле 33 хуузу, сенажтың — 17, витаминниг сиген далганының —8, силостуң чүгле 7 хуузу белеткеттинген.

Мону канчап черле эки дээрил? Каш хонгаш күс дүжер болгай.

Бо чылын мал чеминиң белеткелин Сүт-Хөлде «Алдан-Маадыр», «Сүмбер-Уула», Чаа-Хөлде «Найырал», «Ак-Туруг», Улуг-Хемде «Арыг-Бажы», Таңдыда С. К. Тока аттыг совхозтар кончуг чугула ажыл кылдыр көрүп, эрткен чылдың уржуктарын катаптавазын бодап, ону шалыпкын байдалдыг чорудуп турар. Ылаңгыя эң эки сестерни Улуг-Хемде «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң сигенчилериниң ажылынга хамаарыштыр чугаалап болур-дур. Ажыл-агый 1560 тонна сиген белеткээр планныг. Демниг, шалыпкын иштиг түңнели бо-дур: 1410 тонналы сарааттап алган. Бо совхозта Байлак Сандаковтуң звенозу ажылдап турар. Кылдынган сигенниң хөй кезии чүгле механизастаттынган бо звенонуң үлүүнге онаажып турар. Звено кежигүннери 780 тонна сиген белеткээр даалгазын ам 117 хуута күүседип алган. Олар планындан ажыр 130 тонналы сарааттап салган. Бо звенонуң белеткеп алган сигени бүдүн Мөңгүн-Тайга районнан 332, Тожу районнан 680 тонна хөй болуп турар. Мону номчупкаш-ла, ак аас ашкан ажыы чок ышкаш апаар-дыр. Чүге дээрге анаа-ла ыянчыг, човаңчыг чүве ышкаңыл. Ол районнарның сигенчилери турган: «Бистиң хову-шөлдеривисте сиген шоолуг үнмээн, а оларны дээрге суггаттыг черлер ышкажыл» — дизе хөөнү. Бо дээрге чылдагаан эвес-тир. Кымнарның кайда, канчаар ажылдап турары ыя ол чижектен көстүп келди.

Шак ындыг ажыл-херекчи, бедик бүдүрүкчүлүг, бир демниг звенолар өске черлерде — чамдык районнарда бар. Чиңээ, Сүт-Хөлде Карл Маркс аттыг совхозтуң Виктор Ондарга удурткан звенозу 75 тонна сиген белеткээр планындан 23 тонналы ажыр күүсеткен. Улуг-Хемде Түлүш Кечил-оол аттыг совхозта Сергей Баларчы удурткан коллектив планындан 20 тонна сигенни ажыр кылган. Тес-Хемде «Таңды-Сыны», совхозта Анатолий Сумучуга удурткан звено 518, Чөөн-Хемчикте «Чыргакы» совхозта Хүлер-оол Кууларның 357 тонна сигенни тус-тузунда белеткээш, планнарын чоокку хүннерде күүседиптериниң кырында келген. Ажылдап билир чоруктуң түңнели ындыг боор чүве-дир, таптаашкын чылдарында болза, оларны алгап мактап каапкан тургай бис, ам канчаар, бо удаада аттарын адап кагдывыс.

Республикага ам-даа белеткезе чогуур сигенниң хемчээли улуг, артканы таптыг-ла 107329 тонна. Ам безин кайын, чүдеи кезер, бөлер сиген тып алыр бис деп баш мунчулдур бодап оргаш, каш хонгаш, күс дүжүп келирге, ону кандыг арга-арыг иштинден дилээр бис? Чайын болза чүү дээр, барып-барып күзүн аан. Тараа дүжүдүнге ынаныр бе, силос бистиң тынывыс алыр бе, азы сенажывыс көвей болур бе, эң улуг албекшил витаминниг сиген далганында бе? Ол айтырыгларның кайызы-даа биске долу харыы берип шыдавас. Чүге дээрге август 17-ниң ол-ла медээзин ёзугаар алырга, республикада сенажтың 17, витаминниг сиген далганының 8, силостуң чүгле 7-ле хуузу салдынган болуп турар. Че харын, арткан үелерде оларга элээн немелде болурла ыйнаан. Ынчалза-даа долу күүселде чедип алдынмазы ам билдингир ышкажыл. Тарымал сигеннерниң-даа, тараа аймааның-даа дүжүдү эвээш болганда дээрим ол. Ындыг болганда ам база, кышкы үеде санажыры бергедей бээр чарыгдалдар үндүрер апарган-дыр бис.

Допчулалды Шаңгыр-оол ДОРЖУ белеткээн.

АРАТТАР, ТАРААЧЫННАР ДУЗА ДИЛЕП ТУР

Тыва Республиканың Президентизи
Ш. Д. ООРЖАККА
Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы
К. А. БИЧЕЛДЕЙГЕ
Тыва Республиканың улус депутаттарынга.

Рынок харылзааларының бо берге үезинде кижи бүрүзү канчаар ажылдаарын, амыдыраарын боттары шилип ап турар. Ол бергелерни ажып эртери-биле чер-черлерде арат болгаш тараачын ажыл-агыйларын дилими-биле тургузуп ап турар.

Республикада арат болгаш тараачын ажыл-агыйларын тургузар ажыл шуудаан. Ам республикада 676 арат, тараачын ажыл-агыйлары тургустунган. Эрткен чылын ындыг коллективтер 376 турган болза, бо чылдың эрткен 7 айында оларга 300 ажыл-агый немешкен. Арат, тараачын ажыл-агыйларында чер база техника айтырыы багай эвес шиитпирлеттинип турар. Ынчалза-даа арат, тараачын ажыл-агыйларын база көдээ ажыл-агый кооперативтериниң улам хөгжүдеринде шаптараазыннар, моондактар бар.

Чогум-на ынчангаш республиканың арат болгаш тараачын ажыл-агыйының ассоциациязы бүгү араттарның, тараачыннарның өмүнээзинден Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактан, Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдейден база Тыва Республиканың улус депутаттарындан дараазында дилеглерни кылып, дуза кадарын, тускай доктаал үндүрүп бээринге идегеп тур.

Бирээде, банк айтырыы. Сөөлгү үеде араттарга, тараачыннарга чээли бербестээн. Үндүрүглер тыртып алыры 83 хуу четкен. Республика төвүнге арат, тараачын ажыл-агыйларынга төп банкының ажылдарын, районнар төптеринге оон салбырларын тургузар айтырыгны шиитпирлеп бээри чугула болуп турар.

Ийиде, бистиң араттарывыс колдуу оруу берге, электри шугумундан ырак, суг-биле хандыртынмаан чөлерде туруп турар. 1992-1993 чылдарда 37 кудукту кылыр, 155 километр дурттуг черге электри шугумун шөйери көрдүнген. Ол ажыл шуут туруп алган. Бо хүннерде Россияның-даа, Тыва Республиканың-даа талазындан бюджет акшазы бердинмээн. Ол акша-хөреңгини Көдээ ажыл-агый яамызындан аңгылааш, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларның республика ассоциациязынче шилчидерин көөрү база кол айтырыг боол турар.

Үште, арат, тараачын ажыл-агыйлары өргеп турбаан черге бажың-балгат катап тудуп, сууржуп, бут кырынга туруп алгыже чедир үе херек. Ынчангаш араттардан тыртар үндүрүглерниң чингеледзин 3 чыл эвес, а 5 чыл чедир узадырын шиитпирлеп берип көрүнер.

Дөртте, араттарның, тараачыннарның бүдүрген продукциязын сайгарып садарлары-биле суурларга, районнар төптеринге садыглар кылырын, чурттаар оран-сава айтырыын дарый шиитпирлээри база негеттинип турар.

Беште, арат болгаш тараачын ажыл-агыйын эгелей берген кижилерге оларның ажылдап турганы колхозтардан, совхозтардан хоойлу ёзугаар алыры хөреңги үлүүн бээри болдунмайн турар.

Алдыда, сөөлгү үеде кайда-даа мал оору көвүдээн. Оларның машина-техникалыг, бөлүк-бөлүү-биле келгеш, малды үзе сүре бээри аңаа бир чүве апарган. Ынчангаш боо бээриниң айтырыын шиитпирлээри чугула.

Бо дилеглерни, негелделерни хандырып, деткимче көргүзер болза, бистиң араттарывыс, тараачыннарывыс көску түңнелдерни чедип ап, республиканың бүгү чонун аъш-чем аймаа-биле хандырарынга улуг үлүүн киирерлер. Аңаа көску чижек кылдыр арат болгаш тараачын ажыл-агыйлары эрткен чеди айда 390 центнер дүктү, 2115 центнер сүттү, 1210 центнер эътти бүдүрүп, садканын айтырга-ла четчир.

Республиканың арат болгаш тараачын ажыл-агыйының ассоциациязы.

ТӨЛЕВИЛЕЛДИ АЖЫЛДАП КЫЛГАН

Кызыл хоорайда чурттап турар күш-ажыл фронтузунуң бөлүк киржикчилериниң дилээн ёзугаар журналист Алексей ДУГЕРЖАА Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы Биче-оол Сундуевич ШЫЫРАПКА ужуражып, оон интервьюну алган.

Чазак Даргазының оралакчызының болгаш журналистиң арazынга болган чугааның кол утказын моон адаанда допчулап парладывыс.

Чазак Даргазының оралакчызы-биле беседа

Айтырыг: дайынның болгаш күш-ажыл фронтузунуң киржикчилеринге немелде чиигелделер тыпсырынга хамаарыштыр Россия Федерациязының 1990 чылдың май 3-те хүлээп алган № 136 доктаалын боттандырар дугайында айтырыгны «Шын» солунга бо чылын чеже-даа катап көдүрген болгай. Бо талазы-биле чүү кылдынган ирги? Чугаалап көрүңерем, Биче-оол Сундуевич.

Харыы: силерниң демдеглээниңер доктаалда айыткан бүгү чиигелделерни хары угда шуптузун тыпсырынга бистиң республиканың сан-хөө байдалы ам дээрезинде чегей дээрзин хамыктың мурнунда демдеглээр бодай-дыр мен. Ынчалзажок бар бүгү аргаларны Чазак, ооң Сан министерствозу болгаш Чоннуң социал камгалал министерствозу санап көргеш, немелде чиигелделер дугайында Чазак доктаалының төлевилелин ажылдап кылган. Ол документиң бөгүн меңээ база эккелген, а бир айтырыгны чедир тодаргайлаары-биле дедир чоруттум.

Ынчаарга ук төлевилелди эң чоокку хүннерде Чазактың ээлчеглиг хуралынга чугаалажып көргеш, тускай доктаалды хүлээп алыр. Күш-ажыл фронтузунуң киржикчилериниң болгаш өске-даа пенсионерлерниң арaзында назыны улгаткан, хоочулуг, ажылдап шыдавас хамаатыларны Тыва Республиканың Президентизи, Чазаа билип, оларның дугайында аажок сагыш човап турар.

Чогум каш муң рубль пенсиялыг кижи ажылдавайн, бо берге үеде амыдырап шыдаары, биргээр чугаалаарга, чеже муң рубль түңнүг пенсия амыдыралга четчири деп айтырыгларны тодаргай өөренип көрүп, санап тур бис. Фронтучуларга, оон иштинде тыва эки турачыларга, күш-ажыл фронтузунуң киржикчилеринге, Афганистанга дайынга барып чорааннарга кандыг немелде чиигелделерни тыпсырын Чазак доктаалының төлевилелинде тодаргай айыткан. Ынчаарга бо талазы-биле кол чүүл — немелде чиигелделерни тыпсырынга материалдыг база, биргээр чугаалаарга, акша-хөреңги негеттинер болгай. Ынчангаш чогум чеже акша херегил, ону кайыын, канчап тывары деп айтырыгны Чазак өөренип, амгы үеде шиитпирлеп турар.

Чоннуң амыдыралынга эргежок чугула аъш-чем продуктуларының, бирги ээлчегде, хлебтиң болгаш сүттүң өртээн улгаттырбас талазы-биле болдунар-ла бүгү хемчеглерни Чазактың ап турарын база демдеглээр бодаан мен. Бо чүүлдерниң өртээ, чижээ, Минусинскиде ышкаш, 850 грамм хлебтиң өртээ 17 рубль чедир өзер болза, ол чорук хамыктың мурнунда, пенсионерлерниң амыдыралынга улуг согуушкун болур ийик.

Айтырыг: Кызыл хоорайның Ленин кудумчузунуң № 26 бажыңында «Хоочуннар магазини» деп садыг бар. Сөөлгү үеде ол магазинден сүттү, хлебти кырганнарның садып алыр аргазы барык чок болу берген — хөй аныяк кижилер дуглай туруптар, а садыгжыларга хөй акша киирип алыры чугула чүве ыйнаан. Бо талазы-биле Чазак хемчег алыр ирги бе?

Харыы: силерниң тургускан бо айтырыыңар чөптүг деп бодай-дыр мен. Ынчангаш Чазак чогуур хемчээн доraaн алыр апаар

Айтырыг: кандыг-бир айтырыгга, негелдеге холбаштыр аш чарлаар чорук Кызыл хоорайга эрткен-даа, бо-даа чылын болуп турду. Маңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер, Биче-оол Сундуевич?

Харыы: аш чарлаар чорукка хамаарышкан тускай хоойлу чок болгай. Ынчалзажок аш чарлаары — хамааты кижиниң негелде кылырының база бир хевири болу берген. Ынчаарга кым-бир кижи аш чарлаарынче хамаатыларны күткүүр ийикпе азы аш чарлаан үеде болал чок хөделиишкин кылган түңнелинде, багай чүве болу берзе, ол кижи оон уржуу дээш хоойлу мурнунга чайлаш чок харыылаар апаар.

Эрткен чазын аш чарлааның түңнелинде доктаалды Чазак хүлээп алган деп, чамдык кижилер соора билип турар. Ук доктаалды хүлээп алырын бөлүк хамаатылар аш чарлаар ырак мурнунда-ла белеткеп турган чүве. Ынчангаш доктаалды хүлээп алганы-биле аш чарлаашкыны анаала капсырлажы берген. Чамдык кижилер аргажоктуң кырында аш чарлаар ужурга таваржып турар, ынчангаш аш чарлаар чорук кымга-даа күзенчиг эвес деп бодаар мен.

Айтырыг: Тывада хоочуннар организациязының сураа читкен, ол чугула организацияның дүжкени ол бе деп, чамдык хоочуннар хомудал-биле чугаалап турар. Бо дугайында чүнү чугаалап болур силер?

Харыы: хоочуннар организациязы кайын дүшкен боор, ооң даргазы Т. Ч. Норбу болгай. Чоокта чаа Тамара Чашооловна-биле ужурашкан мен. Хоочуннар организациязының ажылынга хамаарыштыр меңээ келир, сүмележир болган кижи.

Айтырыг: ада-чурт дайынының баштайгы хүнүнден эгелеп Тиилелге хүнүнге чедир Чаа-Хөл, Улуг-Хем, Бии-Хем кожууннарын даргалап, тылга үргүлчү ажылдап келген хирезинде-ле «Күш-ажыл фронтузунуң киржикчизи» деп шынзылга албаан Василий Максимович Кончук ышкаш хоочуннар бар. Оларга немелде социал чиигелделер тыпсыр бе?

Харыы «Дайын чылдарында ТАР үезинде тылга ажылдап чораан хамаатылар» деп бөлүкке ындыг кижилер кире бээр боор. Тиилелгениң өндүр-чаагай херээнге үлүүн киирген кижилер дугайында Тыва Республиканың Чазаа база бодап турар.

Айтырыг: 30-40 чылдарда болгаш 50 чылдар эгезинде Тываның девискээринге политиктиг репрессияларга таварышкан кижилерниң тураскаалын «Тостуң херээн» көрген суд болган ТАР-ның кинотеатры турган черге тургузар, а Тываның хөгжүм-шии театрының амгы девискээринге ук театрның үндезилекчилериниң бирээзи Виктор Көк-оолдуң бюст тураскаалын тургузар дугайында саналдар бар. Бо айтырыгны канчаар көрүп турар силер, Биче-оол Сундуевич?

Харыы: бо саналды бир-ле дугаар дыңнап турарым бо. Ол болгаш өске-даа саналдарны өөренип көөр апаар.

Журналист: чогуур тайылбырны бергениңер дээш хоочуннарның өмүнээзинден силерге өөрүп четтирдим.

САГЫЖЫМГА АРТЫП КАЛГАН

Эрги-Барлыкка шаанда ажылдап, чурттап, тус черниң чонунга ачы-хавыязын чедирип, дузалап чораан орус эштерниң арaзындан агроном Игорь Васильевич Огурцовту черле утпас мен ийин. Бодум хуумда ооң-биле баштай комсомол райкомунуң бюро кежигүнү тургаш танышкан мен. Ынчан ол Кызыл-Мажалык МТС-тиң комсомол организациязының секретары турган. Баштай ону 1953 чылда комсомолдуң Барыын-Хемчик район конференциязынга көрдүм. Ынчан ВЛКСМ Барыын-Хемчик райкомунуң бирги секретары Анай-оол Куулар. Ол көрей дайынының киржикчизи кижи. Амгы үеде Кызыл-Мажалыкта чурттап олурар. МТС-ти эде организастаан соонда, ону «Большевик» колхозтуң улуг агрономунга ажылдадып чоруткан. Тыва дыл билбес аныяк кижиге көдээге ажылдаары дыка-ла берге турганы билдингир. Ынчалза-даа дээди эртемниг, хып дээн аныяк, мергежилинге бердинген эр бергелерге торулбаан. Онаашкан ажылынга кызымак кижи колхозчуларның хүндүткелин удавайн-даа чаалап алган. Коллективтиң ажыл-агыйының быжыгаарынга улуг үлүг-хувазын ол киирген. Ынчангаш ону колхозтуң даргазының оралакчызынга соңгуп алган. Ынчаарда колхоз даргазы К. Оюн чүве. Тыва дылды ийи дугаар чылында-ла өөренип алган. Колхозчулар-биле анаа чугаалажыр, хуралдарга тыва дылга санал бээр, илеткел кылыр кижи, тыва чоннуң национал чаңчылдарын улуг сонуургал-биле өөренип ап, колхозчуларның бажың-балгадынга кирип, оларның аяк шайын ижип, бөдүүн, биче сеткилдиг-биле чоннуң идегелин, бүзүрелин чаалап алган.

Игорь Огурцов колхозка ажылдап чедип келгеш-ле, агротехниктиг өөредилгени организастаан. Улусту өөредип, чаңчыктырбаан шагда, ажыл-үүле бүтпес дээрзин ол билип турган. Кыжын хову ажылчыннарын чыып алгаш, кичээлдедип турду. Тайылбырлаарының бөдүүнү аажок. Ынчангаш улус аңаа күзелдиг-биле өөренип, хөй чүүлдерни билип ап турган. Ооң түңнелинде хову ажылдакчылары 1952-1955 чылдарда бир гадан ортумаа-биле 23 центнер чедир тараа культураларын ажаап ап, районга эң дээре көргүзүглүг болган. Моон түңнелин-биле ук колхоз Москвада Бүгү-эвилелдиң көдээ ажыл-агыйының чедиишкиннериниң делгелгезиниң киржикчизи болган.

Шак ындыг чүүлдү көргеш, районда өске колхозтар-биле деңнеп, ук колхозту үрезин өстүрер кылдыр тускайлаар болза эки деп, ол санап турган. Ону районнуң көдээ ажыл-агый килдизинге саналдап киирген-даа кижи чогум-на Игорь Огурцов.

Ыйгылакка ногаа өстүрерин эгелээн кижи база-ла Игорь Васильевич. Оон бот-идепкейи-биле өг-бүле, бажың чанынга ногааны өстүрүп, оон бедик дүжүттү ап турган. Аныяк специалистиң ажылга кызымаан, чон-биле харылзаазын көргеш, ону харын колхозту даргаладыр дугайында саналды чамдык эштер база киирип турган. Аныяк агроном хөй-ниитиниң ажылынга идепкейлиг. Ону колхозтуң комсомол организациязының секретарының оралакчызынга соңгуп турганы база таварылга эвес болдур эвеспе.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, И. В. Огурцов Эрги-Барлыкка балаттынмас исти арттырган. Керээ-дугуржулгалыг үези кээрге, ол чорупкан кижи. Ынчан түр келген кижи мен деп бодуп кажан-даа көргүспээн. Ажылды арыг сеткил-биле кылыр эки чаңчылдыг. Ынчангаш ону Эрги-Барлык көдээ, Барыын-Хемчик район Советтериниң депутаттарынга соңгуп турганы база-ла таварылга эвес. Кадайы Нина Огурцова, Эрги-Барлык 7 чыл школазының ыраажы башкызы Ооржак Чанчанмаа, бот-тывыңгыр композитор Салчак Тойлу, Ховалыг Оттук-оол, Хомушку Мюрзю, Геннадий Федосеев олар колхозтуң болгаш школаның бот-тывыңгыр уран чүүлүн организастаар талазы-биле эң-не өзек черге турганнар.

Школаның башкыларының, өөреникчилериниң, колхозтуң бот-тывыңгыр артистери каттыжып алгаш, улуг программалыг концерттерни чүгле боттарының колхозчуларынга эвес, а харын Барыын-Хемчик районнуң «ВЛКСМ 30 чылы», «Кызыл тараачын», «Ленинчи орук» колхозтарының ажылчыннарынга, Кызыл-Мажалыктың, Ак-Довурактың, Бай-Тайга районнуң Сталин аттыг, «Мурнакчы», «Тиилелге» база Тээли суурнуң чурттакчы чоннарынга каш удаа көргүскүлээн-даа чүве.

Ынчангы школаның бот-тывыңгыр уран чүүлүнүң идепкейлиг киржикчилериниң бирээзи Саая Маадыр-оол ам Эрги-Барлык ортумак школазының директору. А Михаил Аракчаевич Хомушку Кызыл-Мажалыктың музыка школазының директору, Саая Базыр-оол Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы деп бедик атка төлептиг болган. Саая Базыр-оол «Барлык» совхозтуң Культура бажыңын хөй чылдарда директорлап ажылдап чоруур болду. Бистиң ажылдап турган үевисте Эрги-Барлык ортумак школазынга 30 ажыг орус, тыва болгаш өске национнуң башкылары ажылдап турган. А колхозтуң электри станциязының улуг механиги корей Александр Ким, а оон кадайы школаның улуг повары Иргит Часкым угбайның дузалакчызы Нина Захарова чүве-ле болгай. Найыралдыг ажылдап, чурттап чораан бис. Чоокта чаа Эрги-Барлыкка чордум. Ынчангы башкылардан Иргит Палан (ол Тыва Республиканың школазының алдарлыг башкызы), Ховалыг Оттук-оол, Саая Былчаа башкылар ам-даа ажылдап турарлар болган.

Барык-ла 30 ажыг чыл бурунгаар ажылдап, чурттап турган черимге баарымга, солун-даа, чаартылгалар-даа ук суурда хөй-ле чоору. Корум-чурумну шыгыырадыры тергиин-не чугула дээрзин улус өөредилгезиниң хоочуннары өөнүктерим-биле ижин-кара чок чугаалажып-даа олурдувус.

Бистерниң аныяк үевисте, Эрги-Барлыктың Ыйгылак суурга өлүрүкчү чорук хамаанчок, арага-дары ижкеш шошсодаалажыр, чогуш кылыр таварылга кажан-даа турбааның сактып чугаалаштывыс-таа.

Угаан-сарыылдыг болуп, корум-чурумну быжыглаар дээш, чаңгыс чер-чурттугларымарның шаандагы эки чаңчылдарын сактып, бүгү талазы-биле боданып көрүңерем, аныяктар!

Иван КЕЛИК-СЕНГИ.

Бодалдар

САДАРЫНГА УДУР МЕН

Чер айтырыы бо хүнде чидиг-биле туруп келген. Республиканың демократтыг шимчээшкининиң активи «Демократтыг Россия» деп шимчээшкинниң Тывада салбыры —«Черге хуу өнчү тургузарынга кандыг хамаарылгалыг силер?» деп айтырыглыг референдумну эрттирерин чүткүдүп турарлар. Черни ниитилештиргенинден чаа-ла хосталып турар болгай бис.

Ам чер көдээ Советтерниң холунче кирип турар. Ынчалза-даа ол ам-даа четпес хемчег-дир. Чер, оон арга-арыы, хову-шөлдери, даглары, үнүш-дүжүдү, аң-мени, иштинде байлаа коллективтиг ээ—суму (көдээ Совет) чурттакчыларының эргезинче кирер ужурлуг. Чүге? Кажан чер сумунуу турда, Тывага бир кижиге онааштыр 18 баш мал турган (1941 чылдың көргүзүү), ам бир кижиге чүгле 4.8 баш мал онаажып турар.

Тыва чон ол чаңчылын эгидип алгаш, оларга таарышпас, көңгүс өске ёзу-чурумнарны октапкаш, черни коллективтиг-биле эдилевишаан, мал бажын өстүрүп, аң-менин көвүдедип, хемнер-хөлдерни база катап балык-байлаңныг кылдыр чурттай бээр дээрзинге бүзүрээр мен.

Демократтар бо чаагай херекке тыва араттарга дузалажыр дээни ол бе? Көңгүс ындыг эвес. Оларның кыйгырыын ёзугаар (солуннарга парлаттынган) дараазында чүүлдер оларны хандырбаан:

1. Чазын болуп эрткен улус депутаттарының VI съездизи оларның чер реформазынга идегелдерин шынзытпаан. Чер реформазы дээрге-ле, оларныы-биле, черни садары болгаш садып ап болуру. А VI съезд черни садарынче барбаан.

2. Черни ие деп адаар — ие-чер. А төрээн иезин кым садып чорааныл?

3. Оларга бир таарышпас чүве — дача, гараж, бажың тудар черлерни хуужутпайн турары. Оларныы-биле, дачниктер — участоктарының ээлери, а бир эвес күрүне ол черни таварты орук тудар, азы бүдүрүлге аңаа бажың тудар дээн болза, каш акша төлеп бергеш, оларның дачаларын бузуп кааптар деп турар.

Ынчаарга мындыг таварылганы сагыштап көрээлиңерем. Чижээ, автовокзалдан ырак эвес черге гостиница азы базаар тудар дээн дижик. Ынчаарга ол черде эрги гараж бар. Аңаа чүнү-даа тутпанар. Гараж ээзи күрүнеден миллионну ушта шаап албаанда деп мындыг бе? Бо ышкажыл — чер-биле спекуляция кылыры.

Демократтарның черни садыгжыларга садар бараанче шилчидип бээр дээн чүткүлүн канчап-даа деткип шыдавас мен. Чүвениң адын шынныг-биле чугаалаар болза, садыгжы солуну «Аргументы и факты» кижилерни «черни хостуг эдилээри» деп алгаш, социал демагогия кылып, тараачын черни садыгжы-лавочниктерге бериптеринче чыгап турар.

Демократтарның черни садарының айтырыынга чаңгыс коргуп турар чүвези —соңгукчулар оларны деткивейн баар ирги бе дээр дугайында. А чон—соңгукчулар черни садарынга шуут удур.

Чугаа кадында Кызыл чоогунда черлер дугайында. Ол черлерни Кызылга дамчыткан дугайында кандыг-даа документилер чок. Ынчангаш Кызылдың турар чери Кызыл-Тайга азы Межегей ышкаш тараачын чер-дир. Кызыл хоорайның депутаттары аңаа чүве тудар дугайында бодап болур. Бир эвес хандыр алыр болза, олар харын-даа чер дээш үндүрүгнү араттарга төлээр ужурлуг.

Тыва чоннуң үе-дүптеги чаңчылын билир кижи «Тываның черин сатпайн чораан болгаш сатпас-даа» дээр.

Эвилелдиң чаңгыс ээзиниң дугайында референдум-на биске четчир. Үстүнден организастаан ындыг референдумнарның херээ чок. Бир эвес черни садарының дугайында референдум чорудар дээр болза, ону далашпайн, 1993 чылдан бээр эрттирип болур. Чүге дээрге баштай черниң ээзи деп кымыл, черни хостуг эдилээри деп чүл деп билиглерни чонга тайылбырлап чорудар апаар.

Бир эвес чер талазы-биле Россия референдум чорудар дээр болза, ону херек дээн регионнарынга чорутсун. А Тыва российжи эрге-чагыргалар-биле чер ажыглалынга тыва чаңчылдарны хевээр арттырарының дугайында дугуржур болза эки.

Кызыл хоорсовединиң депутаттары черни садарының дугайында шиитпир хүлээп ап чыда, гараж, дача, бажың тудар черин хуу болдуруп садар дээш демросстарның салдарынга алыскан, тыва чоннуң төөгүзүн, чаңчылдарын кичээнгейге албаан. Кызыл дээрге республиканың найысылалы болгай, ынчангаш бүгү Тываның чону канчаар чурттаар деп турарыл, чүнү бодап турарыл деп чүвени тооп көөр ужурлуг.

Доржу БУЗУР-ООЛ.

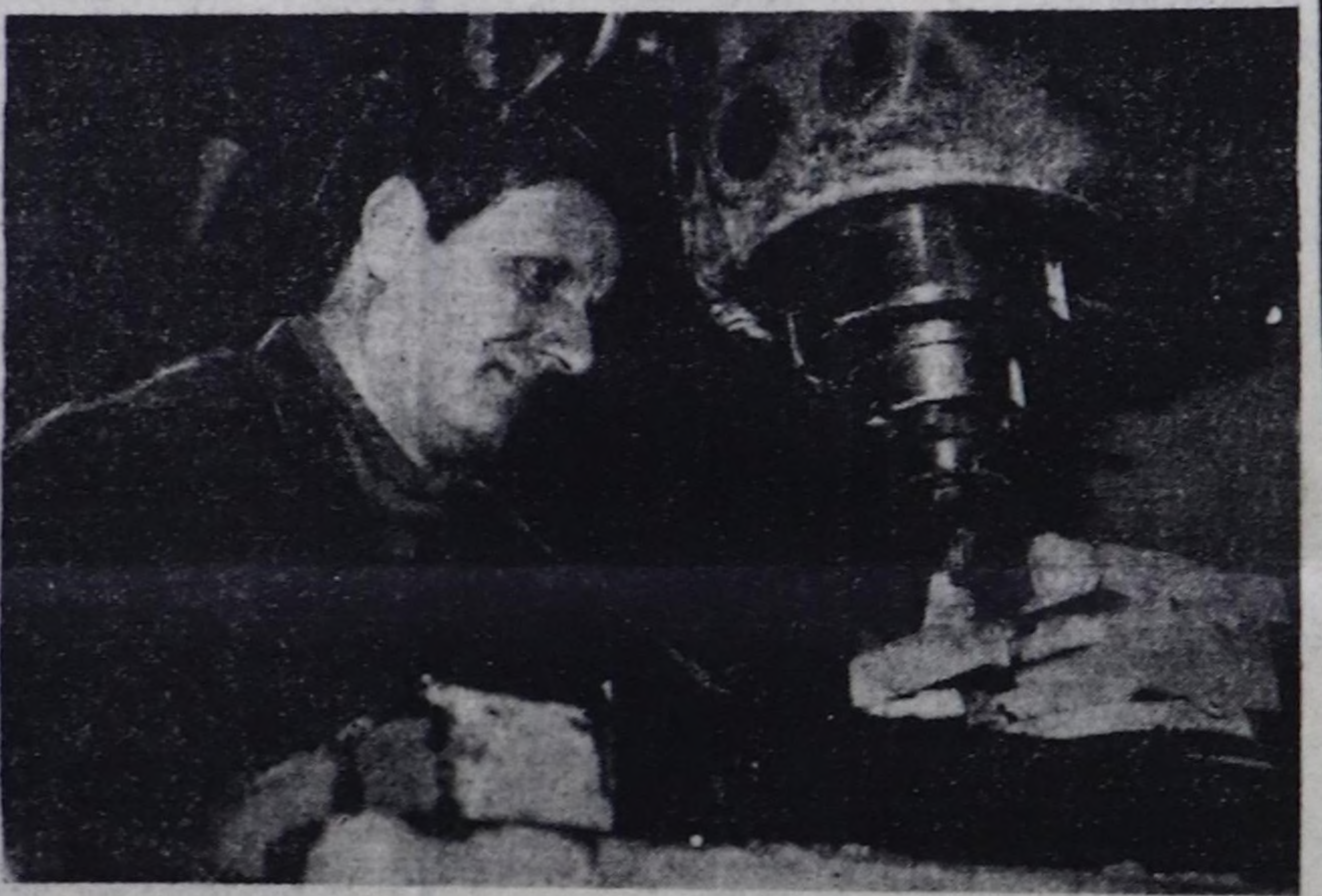

«Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкынның механизация эргелелиниң мастерскаязы бо хүннерде улуг бергелер турза-даа, ажыл программазын чедиишкинниг боттандырып турар. Ында Николай Михайлович Морозов ышкаш хөй чылдарда ажылдаан, улуг мергежилдиг ажылчыннар эвээш эвес. Николай Михайлович (**чурукта**) кандыг-даа станокка ажылдап билир, нарын ажылдарны шыйыг ёзугаар чазыг чок кылып турар.

В. САВИНЫХТЫН фотозу.

ТУРАСКААЛДАР БУРУУЛУГ ЭВЕС

Төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдары, ооң иштинде шажын-чүдүлгениң, ол ышкаш базырыктар, көжээлер, куйлар кижи ниитилелиниң хөгжүлдези-биле чарылбайн, деңге тыптып тургустунуп келген.

Кайы-даа чурттарда, кандыг-даа улуг-биче аймак-сөөк улустарның шуптузунда тураскаалдар бар. Тураскаал тургуспайн турар нация чок деп чугаалазывысса частырыг болбас ийин.

Тыва улуста шаг-төөгүден бээр бөдүүн, каас чараш болгаш чевеңзимээр-даа болза тураскаалдар бар. Оларның үе салгап тургустунганын тыва девискээрде хая-чалымнарда, даштарда болгаш ыяштарда көвей янзы кайгамчыктыг, элдептиг, хөктүг, чиктиг болгаш коргунчуг дүрзү чурумалдар болгаш бижиктер, демдектер бадыткап турар.

Олар шуптузу-ла тыва улустуң эрте-бурунгу төөгүзүн, амыдыралын, чаңчылдарын херечилеп, культуразының болгаш уран чүүлүнүң, шаг-үелерде салгалдан салгалче дамчып хөгжээнин көргүзүп турары чугаажок.

Кайы-даа үеде, кайы-даа чурттарда тудуп тургустунган тураскаал бүрүзү ол девискээрде бо хүн чурттап турар чоннуң национал байлаа, дээп болбас эртинези болуру чайлаш чок болгай. Ынчангаш төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын хумагалап камгалаарын хамаатылар бүрүзүнден ол күрүнениң хоойлузу негеп база хүлээндирип турар.

Хая-даштарда бижимелдер болгаш чурумалдар, даш көжээлер, оваалар, куйлар, шаандакының буга-сумуннар талазы-биле Тыва чурту дыка байлак. Бурунгуларывыстың бистерге арттырган тураскаалдарынга чоргаарланып турар бис.

Төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдары Тыва Республиканың найысылалы Кызылда база бар. Олар тыва найысылалды аян-шинчи киир каастап, төөгүвүстү болгаш культуравысты, чаңчылдарывысты улам-на байыдып турар. Ынчангаш тураскаал бүрүзү бистиң өртээ турбас национал байлаавыс, катаптаттынмас ховар эртиневис болгаш чоргааралывыс-тыр!

Моон-биле чергелештир бистиң сагыжывыска таарышпас, сеткиливисти дүвүредип, хомудадып турар бир чугула айтырыг дугайын «Шынны» дамчыштыр эргим номчукчулар-биле ажык чугаалажып, санал-сүме солчуруп күзээш, бо чагааны бижидивис, оваарып, болгаап көрүңер.

Чүл дизе бистиң найысылалывысты каастап турар тураскаалдарга бистиң камналга-хайыралывыс дыка четпес. Россияның хоорайларында болгаш даштыкы чурттарда В. И. Лениниң ажыл-херээн мөңгежиткен тураскаалдарны сөөлгү чылдарда үреп, базымчалап, дорамчылаар, чүдек сөстер бижип мылчактаар, чара-буза шавар, харын-даа буза тепсип турар каржы үүлгедиглерни «Бистер чоонган бис» дээниг өттүнүп, найысылалда В. И. Лениниң тураскаалын карарты будуп дорамчылап турар. С. К. Токага тургускан тураскаалды ап октаарын негеп, бөгүн келгеш, ону «түр үеде дуглап» алган... Культураның тураскаалын деңгүлээн херээ чүл? Дуглаар болза тураскаалды шуут көзүлбес кылдыр хаап кагза азы тура тыртып каапканы дээре турган эвеспе.

Чогум ол тураскаалдың буруузу чүл? Чү дээш ол тураскаалды ап октаар азы өскээр көжүрер деп турарыл? С. К. Токаның чонунга удур биллиңгир политиказының арттырган хай-бачыттыг уржуктары-биле ынчаар демисежиривиске шын болур бе азы кандыгыл? Революция мурнунда фабрика-заводтарны чуура шаап турганы-биле дөмейлежи бербес бе? Кызыл хоорайның төвүнде С. К. Токаның тураскаалын «түр дуглаар» дугайында Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң доктаалынга удурланмайн тур бис, а санал-бодалывысты илередип тур бис.

Санкт-Петербург хаанныг Россияның найысылалы турар үеде А. Николай хаанга тураскааткан, Николайның аъттыг тураскаалы, Петр 1-ге тураскааткан Марсовое поле шөлде «Медный всадник» тураскаалдар, Москвада, Москва Совединиң мурнунда Юрий Долгорукий ноянга туткан оон аъттыг дүрзү-хевири, Киевтиң Крещатик дээр төп шөлүнде Богдан Хмельницкийге тураскаалдарга кым-даа холу дегбээн культураның тураскаалдары болуп, бүдүн-бүрүн турбушааннар. Оларны ап октаарын кым-даа негевейн турар. Ол чөптүг болгаш өй-таварында байдалды чүүлдүгзүнүп деткип турар бис.

Бистиң чамдык чаңгыс чер-чурттугларывыс Кызылда В. И. Ленинге болгаш С. К. Токага тураскааткан төөгүнүң тураскаалдарын чүге көөр хөнну чогул? Оларны туруп октаарын олар чүге негеп турарлары? Ук тураскаалдарның буруузу чүл? Арай-ла келерел, изип турар эвес бис бе?

Че, С. К. Токага тураскаалды тура тыртып октаптаалы. Ында берге чүве черле чок! А келир үениң салгакчылары болуп төрүттүнер бичии чаштарга чүге арттырып болбас бис?

С. К. Токаның бодунуң-на хилинчек чок чонунга удур үүлгеткен-каржы, диктаторжу буруузу улуг. С. К. Токаның ол балаттынмас бужар үүлгедиглеринден агартыр азы аңаа болчур дээн бодал бисте чок, а культураның уран-чечен тураскаалын камгалап тур бис. Аныяк тыва скульпторнуң үндүрген күжүн, шак үезин, нервизин болгаш чүткүлдүүн үнелеп көөрү чеже-даа акша-мөңгүнүнүң херээ чок деп санап турар бис.

Шынын сөглээрге, С. К. Тока дашты боду чонуп, ажыг дерин төп тургаш, бодунга боду тураскаал тургузуп алган эвес. Ону чоннуң күзели-биле ол үе-чадада турган Тываның партия болгаш совет удуртур органнарының шиитпири-биле тудуп тургускан-на болгай.

Ынчангаш ук тураскаал С. К. Токаның эвес-тир! Ук тураскаалды кадыг, эзилбес гранит даштан Товарищтай Ондарның —баштайгы тыва уран шевер скульпторнуң сиилбип чазаан чогаадыкчы, тывызык бедик мергежилиниң эң баштайгы уран-чечен үнелиг боттуг түңнели-дир. С. К. Токага шуут хамаарышпас. Тыва уран-чечен чогаалдың баштайгы бодарап бүткеп үре-түңнели-дир.

Ооң ужурунда баштайгы аныяк тыва скульпторнуң чогаалын келир салгалга авторнуң сүй-белээ кылдыр, аңаа хол дегбейн, арттырза чогуур деп саналдыг бис. «Октаан даш дүшкен черинге чыдар» деп тыва улустуң үлегер чугаазында дег, ук тураскаал ол-ла турган черинге артар ужурлуг!

Ынчангаш Тыва Республиканың девискээринде бо болгаш бурунгунуң бүгү-ле тураскаалдарын төөгүнүң болгаш культураның эртинелиг тураскаалдары кылдыр, хол дегбейн, шуптузунга хумагалыг, камныг, хайыралдыг ээзи болуп, келир үениң салгалынга бүдүн-бүрүнү-биле арттырар хүлээлгелиг бис.

Артем БОРБАК-ООЛ.
Иван КОМБУ.

Депутаттың бодалы

ҮЕЗИ КЕЛГЕН АЙТЫРЫГЛАР

Бо чылдың июль 10-да үнген № 131 «Шын» солунга «Чайлаг хонаш кезип чораан» деп Н. Дажинмайның чагаазын номчуп ора, бодумнуң район Совединиң депутадынга депшиттирип, соңгуткан Сүт-Хөл районнуң Шеленин № 43 соңгулда округумнуң девискээринде чурттап, ажылдап чоруур малчыннарның амыдырал-чуртталгазын солунга бижикседим.

Мээн бо округумнуң девискээринде чылгычылар, сарлыкчылар, өшкү кадарчылары чылдың дөрт эргилдезинде аңгы-аңгы турлаг, хонаштарга көжүп, ажылдап чоруурлар. Шеле бригадазының малчыннарының бүдүрген продукциязының түңнелдериниң талазы-биле «Ишкин» совхозта дээре көргүзүглерлиг черни ээлеп, районда мурнакчыларның санында кирип турары өөрүнчүг.

Мен бо чүүлүмге малчыннарның ажылының түңнелдерин эвес, оларның материалдыг баазазын, социал хандырылгазын көргүзүкседим. Чижээ, чайгы, кышкы турлагларда оларның кажаа-хораазының, бажың-балгадының дугайында бижиир бодадым. Кыжын ажык дээр адаанга чурттап орар малчын кайда боор харын. Ынчалза-даа үе-дүпте туттунган кыштаглар бүрүзүнде аңаа чаңгыс эвес салгалдың малчыннары пенсиялааны шын. Малчыннар олурар бажыңның кладовказы-даа, верандазы-даа чок. Безин чадаарда чамдыктары чадырлар хемчээлдиг, иштинге чаңгыс печка салыптарга орун болгаш өске-даа бажың херексели салыр чер чок апаар.

Ындыг бажыңнарга И. Маңгай-оолдуң, М. Анай-оолдуң, Т. Күмбүүнүң болгаш Д. Ооржактың бажыңнары хамаарыжыр. Бо малчыннарның ажы-төлү-даа хөй, малчыннар болуп аңгыланып ажылдай берген салгалы-даа хөй. Бажыңнар бичии болганы-биле ада-иези, уруг-дарыының аңгы удуур өрээли хамаанчок, идик-хеп солуттунуп кеттинери, эртен-кежээ хептенири безин таарымча чок.

Бо чылдың 10 хире хонук иштинде шелээ үезинде сарлыкчы-даа, чылгычы-даа, өшкү-даа кадарчыларының аалдарынга кирип, ажыл-агыйын сонуургап көрдүм. Олар Хер-Тайганың көктүг-шыктыг аяннарында малын одарлатып, семиртилгени эки организастап эгелээни ылап деп билдим. Оларның тура-соруу күштүг, туткан холу дыңзыг, кадарган малы онча-меңди.

Чайгы үеде малчыннарның ажылы улам харыысалгалыг апаары билдингир. Чугаа база-ла чайгы турлаглар кандыгыл деп чүвеге доктаар бодадым. Өглүү өглүг, майгынныы майгынныг, чадырлыы чадырлыг. Совхоз баштаар черин хире-шаа-биле сагыш човаан хевирлиг. Ынчалза-даа байдал кышкызындан дора. Бир эвес кудай-дээр бүргеп, хадып, чаъстап турар [illegible] болза [illegible]гаа аңгы. Идик-хеп, пашхымыш дамды адаанда барганы ол. Туалеттер чок, электри, газ чок.

Үе-шаанда септелгени кышкы-даа, чайгы-даа сезонга таарыштыр кылыры чугула. «Ишкин» совхоз тургустунганындан бээр дөрт чыл болуп тур. Бо бригадага хамаарыштыр септелге тудуг айтырыы (директор О. Найдан-оол) кошкак шиитпирлеттинип турары ол-дур. Малынга кажаа херек чок-даа болза, кижилер кижилер-ле болгай. Сарлык, чылгы кадарчылары тайгада чүгле майгынчыгаштарлыг. Аңаа чүгле 1-2 кижи чыдар чорду. Аъш-чемин, идик-хевин, эт-херекселдери ээр, чонак дээш, өске чүүлдерин каяа суп шыгжаарыл, кургадырыл? Бо малчыннарга, тайга [illegible], чүге мынчага чедир делгем борбак бажың тудуп бербээнил? Олар чаъс-чаашкынны хүн бүрү эвес, шак бүрүзүнде көрүп турарлар.

Бо айтырыгның талазы-биле 1990-1991 чылда совхозтуң планынга киирер дугайында чагыгны экономиске киирген турган мен, ооң деткимче алдынмаан. Садыг болгаш кижи, мал эмчилери үе-үезинде хандырылганы кылып чоруп турары өөрүнчүг. Ынчалза-даа акша-шалыын бербейн турары-биле садыглажыры шуут бергедеп турар.

Совхозтуң дирекциязы черни бо айтырыгларны дарый кичээнгейге ап, сагыш салыр боор дээрзинге идегедим.

Дииң-оол ООРЖАК.
Сүт-Хөл район Совединиң болгаш Ишкин көдээ Совединиң депутады.

30—40 чылдарда база 50 чылдар эгезинде бистиң республика девискээринге барымдаа чок черге репрессияга таварышкан болгаш ооң сөөлүнде агарткан кижилерниң ДАҢЗЫЗЫ

(Төнчүзү. Эгези № 148, 149, 151 153, 154, 155, 158, 159, 160 «Шында»).

11. **Хомушку Сотпа-Чангы Чамзы** Бай-Тайга районнуң Шуй сумузунга 1882 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. ТАР ИХЯ коллегиязы ТАР ЭД-ниң 47 чүүлү-биле шииткен. Төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг чурттап турган. Тыва АССР-ниң прокурорунуң 90 ч. май 4-те түңнели-биле шииткелди күш чок болдургаш, агарткан.

167. **Хомушку Падынаш Чамыян** Барыын-Хемчик районнуң Аксы-Барлык сумузунга 1903 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. ТАР ИХЯ коллегиязы 1939 чылда ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлдери-биле 7 чылга шииткен. Төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг чурттап турган. Прокурорнуң 90 ч. январь 18-те түңнели-биле агарткан.

9. **Хомушку Чамбал Чаңгы Ширап** Барыын-Хемчик районнуң Аксы-Барлык сумузунга 1877 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы ТАР ЭД-ниң 8-13 чүүлдери-биле 36 ч. март 17-де 2 чылга хосталгазын казып шииткен. Улуг-Хем районнуң Эйлиг-Хемге хуу ажыл-агыйлыг турган. Тыва АССР-ниң прокурорунуң шиитпири-биле 90 ч. январь 23-те агарткан.

73. **Хүлер-оол Монгуш Баазан,** Улуг-Хем районнуң Хайыраканга 1917 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес КАМ-ның Красноярск край шериг трибуналы РСФСР-ниң КК-ның 58-10 чүүлдери-биле 25 чылга хосталгазын казып шииткен. Төрүттүнген черинге, Мичурин аттыг колхозка аар-саар ажылдап кылып чурттап турган. Сибирьниң шериг округунуң трибуналы 56 ч. август 3-те агарткан.

204. **Ховалыг Борбу Ак-Кыс,** Улуг-Хем районнуң Эйлиг-Хемге 1898 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. ТАР-ның Үстүкү шүүгүзү 44 ч. апрель 8-те ТАР ЭД-ниң 48 чүүлү-биле 12 чылга хосталгазын казып шииткен. Төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг чурттап турган. РСФСР-ниң Дээди суду 66 ч. август 30-де агарткан.

256—201. **Ховалыг Баян-оол Богвандай** Барыын-Хемчик районнуң Ак сумузунга 1884 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы 40 ч. июнь 8-те ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлдери-биле 6 чылга хосталгазын казып шииткен. Төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг чурттап турган. Тыва АССР-ниң ДС президиуму 67 ч. май 23-те агарткан.

244. **Хертек Борбак-оол Холуку** Бай-Тайга районнуң Шуйга 1906 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. ТАР-ның Үстүкү шүүгүзү 44 ч. сентябрь 25-те ТАР ЭД-ниң 12, 48 чүүлдери-биле 25 чылга хосталгазын казып шииткен. Төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг чурттап турган. РСФСР-ниң ДС президиуму 66 ч. август 26-да агарткан.

244. **Хертек Бегзи Уртун-оол** Бай-Тайга районнуң Шуйга 1910 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. ТАР-ның Үстүкү шүүгүзү 44 ч. сентябрь 25-те ТАР ЭД-ниң 12, 48 чүүлдери-биле 15 чылга хосталгазын казып шииткен. 66 ч. август 26-да РСФСР-ниң ДС президиуму агарткан.

244. **Хертек Лат-Сурун Бадарчы,** Бай-Тайга районнуң Шуйга 1901 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. ТАР-ның Үстүкү шүүгүзү 44 ч. сентябрь 25-те ТАР ЭД-ниң 12, 48 чүүлдери-биле кеземчениң дээди хемчээнге шииткен. Төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг чурттап турган. РСФСР-ниң ДС президиуму 66 ч. август 26-да агарткан.

244. **Хертек Ойдуп Дамбыл.** Бай-Тайга районнуң Көөп-Сөөкке 1874 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. ТАР-ның Үстүкү шүүгүзү 44 ч. сентябрь 25-те ТАР ЭД-ниң 12, 48 чүүлдери-биле 25 чылга хосталгазын казып шииткен. Төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг чурттап турган. 66 ч. август 26-да РСФСР-ниң ДС президиуму агарткан.

244. **Хертек Сурун-Хам Седен-Дамбаа** Бай-Тайга районнуң Шуйга—1904 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. ТАР-ның Үстүкү шүүгүзү 44 ч. сентябрь 25-те ТАР ЭД-ниң 12, 48 чүүлдери-биле кеземчениң дээди хемчээ-биле шииткен. Төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг чурттап турган. РСФСР-ниң ДС президиуму 66 ч. август 26-да агарткан.

244. **Хертек Уртун-оол Саңдык** 1890 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. ТАР-ның Үстүкү шүүгүзү 44 ч. сентябрь 25-те ТАР ЭД-ниң 12, 48 чүүлдери-биле кеземчениң дээди хемчээ-биле шииткен. Төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг чурттап чораан. РСФСР-ниң ДС президиуму 66 ч. август 26-да агарткан.

254. **Ховалыг Осур-Чаңгы Чульдум** Сүт-Хөл районнуң Бора-Тайгага 1887 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. ТАР-ның ИХЯ суд коллегиязы ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлдери-биле 8 чылга хосталгазын казып шииткен. Төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг чурттап чораан. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 67 ч. май 29-та агарткан.

197. **Хертек Чугай-Мээрен Сурас,** Чөөн-Хемчик районнуң Чыргакы сумузунга 1899 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. ТАР-ның Үстүкү шүүгүзү 44 ч. октябрь 9-та ТАР ЭД-ниң 12, 42 чүүлдери-биле хосталгазын 20 чылга казып шииткен. Төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг чурттап турган. РСФСР-ниң Дээди судунуң президиуму 64 ч. апрель 13-те агарткан.

281. **Чооду Калчан-Саңдык Токтал** Кызыл районнуң Талсы сумузунга 1901 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. 42 ч. ноябрь 24-те ИХЯ-ның коллегиязы ТАР-ның ЭД-ниң 51 болгаш 52 чүүлдери-биле хосталгазын 8 чылга казып шииткен. Төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг чурттап турган. Тыва АССР-ниң ДС-тиң президиуму 69 ч. октябрь 28-те агарткан.

190. **Че-Ци-Сям Федор,** Кыдатка 1886 чылда төрүттүнген, көрей, кежигүн эвес. ТАР-ның ИХЯ коллегиязы 38 ч. июнь 11-де ТАР ЭД-ниң 13 чүүлү-биле хосталгазын 6 чылга казып шииткен. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 63 ч. сентябрь 27-де агарткан.

126. **Чанчып Ондар Чонгаа,** Сүт-Хөл сумузунга 1902 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. Айыыл чок чорук министерствозунуң шериинин Барыын Сибирь шериг округунуң шериг трибуналы 52 ч. октябрь 9-21-де / РСФСР-ниң КК-ның 58-9, 58-10 чүүлдери-биле хосталгазын 20 чылга казып шииткен. Төрүттүнген черинге колхозка ажылдап турган. Херекти 53 ч. ноябрь 2-де соксаткаш, агарткан.

26. **Чотпа Ондар Уртукаевич,** 1916 чылдаа төрүттүнген, тыва, ВКП(б) кежигүнү. Айыыл чок чорук министерствозунуң шериинин Барыын-Сибирь шериг округунуң шериг трибуналы 52 ч. октябрь 9-21-де РСФСР-ниң КК-ның 58-9, 58-10 чүүлдери-биле хосталгазын 10 чылга казып шииткен. Төрүттүнген черинге колхозка ажылдап, чурттап турган. Херекти 53 ч. ноябрь 2-де соксаткаш, агарткан.

141. **Чимба Салчак Коочек,** Каа-Хем районнуң Бүренге 1911 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. 49 ч. декабрь 15-те Тыва область суду РСФСР-ниң КК-ның 58-7, 58-8, 58-10 чүүлдери-биле хосталгазын 25 чылга казып шииткен. Тес-Хем районга статистика эргелелиниң инспектору турган. 56 ч. май 26-да ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму агарткан.

251. **Чооду Орлан-Самбу Сурас** Тес-Хем районнуң Нарынга 1906 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. ТАР ИХЯ-ның суд коллегиязы 39 ч. июнь 9-та ТАР-ның ЭД-ниң 10-13 чүүлдери-биле хосталгазын 5 чылга казып шииткен. Төрүттүнген черинге ажылдап, чурттап турган. Тыва АССР-ниң ДС-тиң президиумунуң доктаалын ёзугаар 66 ч. ноябрь 14-те агарткан.

216. **Чалбак,** ол-ла кижи **Тумат Чолдак Бегзи Догбаевич** Улуг-Хем районнуң Хайыраканга 1901 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. ТАР-ның Үстүкү шүүгүзү 44 ч. август 28-те ТАР-ның ЭД-ниң 12, 48 чүүлдер-биле хосталгазын 12 чылга казып шииткен. Төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг чурттап турган. РСФСР-ниң Дээди судунуң коллегиязының 63 ч. сентябрь 23-те тодарадылгазын ёзугаар агарткан.

271. **Чооду Сайын-Хоо Шывандан** Тес-Хем районнуң Ү-Шынаага 1872 чылда төрүттүнген, тыва, кежигүн эвес. 38 ч. декабрь 7-де ТАР ИХЯ-ның коллегиязы ТАР-ның ЭД-ниң 8, 11, 13, 50 чүүлдери-биле кеземчениң дээди хемчээ-биле боолап өлүрер деп шииткен. Төрүттүнген черинге хуу ажыл-агыйлыг чурттап турган. Тыва АССР-ниң ДС-тиң президиумунуң доктаалын ёзугаар 68 ч. сентябрь 20-де агарткан.

120. **Шумарин Виктор Александрович** Каа-Хемниң Хараал алдын уургайынга 1935 чылда төрүттүнген, орус, к. э. область суду 1954 ч. июнь 16-да РСФСР-ниң КК-ның 58-10 болгаш 58-11 чүүлү-биле 10 чылда эдип-чазаар күш-ажыл лагериинге шииткен, Кызыл хоорайга чурттап, нефть баазазынга ажылчын турган, РСФСР-ниң ДС-тиң президиумунуң доктаалын ёзугаар 1956 ч. август 24-те кем-херек үүлгедиинниң составы чок болган дээш херекти соксаткан.

327. **Шойдун Сергей Кондай-оол** Улуг-Хемниң Эъжимге 1900 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. күрүнениң Айыыл чок чорук министерствозунуң Красноярск крайда шериг трибуналы 1952 ч. март 16-да 19-58-8, 58-10, 58-11 чүүлдери-биле 25 чылда эдип-чазаар күш-ажыл лагериинге шииткен, Улуг-Хемниң Ийи-Талга хуу ажыл-агыйлыг чораан, буруудадыпкы дег барымдаа чок болганындан 19-58-8, 58-10, 58-11 чүүлдер-биле оттурган херекти соксаткаш, 1955 ч. февраль 19-та хостаан.

73. **Шадыров Шагдыр Навакаевич** Улуг-Хемниң Демир-Сугга 1916 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. күрүнениң Айыыл чок чорук министерствозунуң Красноярск крайда шериг трибуналы РСФСР-ниң КК-ның 58-8 чүүлү-биле 25 чылда хосталгазын казып шииткен, Улуг-Хемниң Демир-Сугга Мичурин аттыг колхозтуң колхозчузу турган. Сибирьниң шериг округунуң шериг трибуналы 1956 ч. август 3-те агарткан.

73. **Шивит-оол Монгуш Базанович** Улуг-Хемниң Хайыраканга 1925 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. күрүнениң Айыыл чок чорук министерствозунуң Красноярск крайда шериг трибуналы РСФСР-ниң КК-ның 58-8 чүүлү-биле 25 чылда хосталгазын казып шииткен, Улуг-Хемниң Демир-Сугга Мичурин аттыг колхозтуң колхозчузу турган, Сибирьниң шериг округунуң шериг трибуналы 1956 ч. август 3-те агарткан.

447. **Шыырап Тюлюш Тейлакович** Улуг-Хемниң Хайыраканга 1886 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. область суду 1948 ч. июнь 6-да РСФСР-ниң КК-ның 58-10 чүүлү-биле 10 чылда хосталгазын казып шииткен, Бии-Хемниң Түнчүм деп черге чурттап, «Өөк» совхозтуң малчыны чораан, РСФСР-ниң ДС-тиң 1990 ч. январь 25-те доктаалы-биле агарткан.

101. **Шулуу-Мээрен Кокташ** Улуг-Хемниң Шагаан-Арыгга 1880 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы 1933 ч. майда ТАР ЭД-ниң 46 чүүлү-биле 3 чылда хосталгазын казып шииткен, төрээн черинге чурттап, мал ажылы кылып чораан, Тыва АССР-ниң прокурорунуң түңнели-биле 1990 ч. март 7-де агарткан.

280. **Шокар-Бады, ону Фан-Фын-Шин**-даа дээр. Кыдатка 1886 чылда төрүттүнген, кыдат, к. э. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы 1941 ч. январь 31-де ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле кеземчениң дээди хемчээ-биле шииткен, Тере-Хөл районнуң Каргы чурттуг. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң доктаалын ёзугаар 1969 ч. сентябрь 10-да агарткан.

271. **Шелепов Ананий Иванович** 1907 чылда төрүттүнген, орус, к. э. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы 1938 ч. июнь 16-да ТАР ЭД-ниң 13 чүүлү-биле 5 чылда хосталгазын казып шииткен, Кызыл хоорайга чурттап, слесарьлап ажылдап турган, Тыва АССР-ниң прокурорунуң 1990 ч. февраль 22-де түңнели-биле агарткан.

121. **Шашков Георгий Николаевич** Красноярск крайның Каратуз районнуң Кужебар деп черге 1910 чылда төрүттүнген, орус, к. э. ТАР-ның Дээди суду 1938 ч. октябрь 21-де ТАР ЭД-ниң 12 чүүлү-биле 3 чылда хосталгазын казып шииткен, Каа-Хемниң Федоровка суурга бодунуң ажыл-агыйын кылып турган, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң доктаалы-биле 1990 ч. май 24-те агарткан.

173. **Шавы Оюн Майыллы** Таңдының Межегейге 1910 чылда төрүттүнген, тыва, к. э. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы 1938 ч. октябрь 28-те ТАР ЭД-ниң 10-13 чүүлү-биле 8 чылда хосталгазын казып шииткен, төрээн черинге чурттап, ажылдап турган, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиумунуң доктаалы-биле 1963 ч. январь 9-та агарткан.

80. **Широков Тарас Григорьевич** Красноярск крайның Минусинск районнуң Салба суурга 1882 чылда төрүттүнген, орус, к. э. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы 1933 ч. декабрь 18-те ТАР ЭД-ниң 20-46 чүүлү-биле 1 чылда хосталгазын казып шииткен, Улуг-Хемниң Пестуновкага көдээ ажыл-агый кылып турган, Тыва АССР-ниң прокурорунуң 1990 ч. май 4-те түңнели-биле агарткан.

179, 68. **Ярышников Николай Илларионович** Алтай крайның Бийск суурга 1889 чылда төрүттүнген, орус, к. э. ИХЯ-ның коллегиязы ТАР ЭД-ниң 11, 13 чүүлү-биле кеземчениң дээди хемчээ-биле шииткен, Кызылга чурттап, албан-хаакчыт чораан, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1963 ч. апрель 1-де агарткан.

386. **Якушенко Василий Никифорович** Красноярск крайның Бажей суурга 1883 чылда төрүттүнген, поляк, к. э. күрүнениң иштики политиктиг камгалалының эргелелиниң суд коллегиязы 1933 ч. декабрь 18-те ТАР ЭД-ниң 20-46 чүүлү-биле 6 айда хосталгазын казып шииткен, Каа-Хемге чурттап, тараа тарып чораан, Тыва АССР-ниң прокурорунуң түңнели-биле 1990 ч. май 4-те агарткан.

161. **Ян-Ло-Юй Федор** Кыдаттың Сунчап суурга 1893 чылда төрүттүнген, кыдат, к. э. ТАР ИХЯ-ның коллегиязы 1939 ч. март 11-де ТАР ЭД-ниң 13-24 чүүлү-биле 5 чылда хосталгазын казып шииткен, Кызыл хоорайга садыг ажылы кылып турган, Тыва АССР-ниң прокурорунуң 1990 ч. февраль 1-де түңнели-биле агарткан.

РЕДАКЦИЯДАН: ҮСТҮНДЕ ПАРЛАТТЫНГАН ДАҢЗЫДА КИЖИЛЕРНИҢ АТ, ФАМИЛИЯЗЫ, АДАЗЫНЫҢ АДЫ ШЫН ЭВЕС БОЛУ БЭЭР БОЛЗА, ОНУ РЕДАКЦИЯ ХАРЫЫЛАВАС. БИР ЭВЕС ШЫН ЭВЕС ЧҮҮЛДЕР ТУРУП КЕЛЗЕ, ОЛ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ЧАГААНЫ ПОЛИТИКТИГ РЕПРЕССИЯГА ТАВАРЫШКАН КИЖИЛЕРНИҢ ЭРГЕЛЕРИН КАТАП ТУРГУЗАР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ РЕСПУБЛИКА КОМИССИЯЗЫНЧЕ ЧОРУДАРЫН ДИЛЕДИВИС.

БАГАЙ ЧАҢЧЫЛДЫҢ ТӨӨГҮЗҮ

Шаг-шаанда, делегей депшилгезиниң үезинде кижилер үнүштерден ээиртир суксуннар кылып эгелээн. Оларны янзы-бүрү ёзулалдар болгаш байыр-найыр үезинде ажыглап турган. Ээиртир суксуннарны чон бүрүзү ижип турбаан. Чаа-чаа черлерни ажыткылаан сураглыг аян-чорукчулар Американың, Австралияның болгаш Океанияның дыка хөй улустарында ээиртир суксуннар чок болганын эскерген. Ээиртир суксунну чигир база крахмал холуксаалыг аъш-чем аймаандан үндүрүп ап турган. Оон чер ажылының хөгжүлдезиниң эгезинде кылып эгелээн хире. Арага аймаан нептерээринге дой-довурактан аяк-сава кылыр бүдүрүлгениң өзүлдези база идиглиг болган. Ындыг саваларга чигирлиг бүдүмелдерни ажылдап, араганы шыгжап болур турган.

Эрте-бурунгу кул туруглуг күрүнелерге арага аймаа нептерээн турганының херечизи төөгүлүг барымдааларны бадыткап турар. Ынчангаш арага ижериниң аажок хоралыы илдеп апарган. Эрте-бурунгу Грецияның күрүнелеринге сугга холуваан араганы (ооң ажыы 8—10 градус) чүгле кул кижи ижер, а хостуг хамаатыга ол таарышпас деп санап турган. Чүгле дээрге кулдарны үргүлчү тарыырга арааңга туларынга аптыг. А эрге-чагырга тудуп турган кижилер арагалаар болза бир дугаарында, хөй түңнүг акшага торгап, а катаптаанда шаажылап өлүрер турган.

Эрте-бурунгу Индияга албан-дужаалдыг кижилерге арага ижерин шииткелдиг-биле хораан турган. Шажын-чүдүлге черлериниң ажылдакчылары арага ишкенин билип каапта, хайындырган сүүк чугулдуу кызыдып, ачыпып каан сапага куткаш, оларны өлгүжеге дээр сыгап ижиртип. Бир эвес эрге-дужаалдыг херээжен арагалааныны эскерипкенде, ооң хаваанга арага шилин хевирлиг демдекти ол таңмалааш, бажыңындан үндүр сывыртап. Ону өске кижилер бажыңынче киирерлиндеп дилгимес, ол кезээде торал кылаштаар ужурга таваржып. Бистиң үеге чедир VI—III вектерде араб чурттарынга арагалап арыг спирт кылып өөренип алганда, ону «аль коголь» азы чылы баш тенидер үнүштерге демейлеп, тывалаарга «тенидер» деп адап алган.

Арыг спиртти кылып өөренип алганы арагалаашкынның нептерээринге улуг идиглиг болган. Оон ужун мусульман шажынның үндезилекчизи Мухаммед (Магомед, 570—632 чч.) спирт аймаан ижерин хоругдап, ону сөөлзүредир мусульман хоойлуларының (коран) чыындызынга киирген чадапчок. Мусульман чурттарынга ээиртир суксуннар аймаан 12 чүс чыл иштинде амзаваан.

Барыын Европа база арыг спиртти арага аймаандан кылып өөренип алган. Тоолчургу чугаа ёзугаар алырга, италъян шажынчы-алхимик Валентинус кырган кижини аныяксыдыптар, моганың сергедиптер, муңгарааның хөглэдиптер эм чүүл тыпкан дижир. Ажыг спирт аймаан ижери Европага дораан нептерей берген.

Араганың кырынга чам үнер

Сөөлзүредир капитализмниң сайзыарааны-биле чергелештир спирт аймааның бүдүрүлгези көдээ ажыл-агыйда, үлетпүрде болгаш садыгда ханы дазылдарлыг тускай адыр апарган. Ылангыя XVIII—XIX чүс чылдарда үлетпүр капитализминиң тывылганының болгаш хөгжүлдезиниң, далай аргыжылгазының база садыглажылганың калбарганының үезинде, колониалдыг ээлеп алыышкыннар келгээн, түк-түмен армиялар тыптып, узун хуусаалыг дайыннар үргүлчүлеп турар үелерде спирт аймааның бүдүрүлгези болгаш хереглели дыка улгаткан. Бир талазында, карэы-дошкун дарлал, ажылчы чоннуң ядараашкыны, ажылчыннарның аар-дээрип аргыжыышкыны, өг-бүледен ангыланыышкыны, оларның даартагы хүнче идегелин оскунганы, келир үеге бүзүрел чогу, өске талазында — спирт аймааның бүдүрүлгезиниң сайзыараанып, ону эчдере кылып садар, чиижен садыглажылганың санының көвүдээни-биле чергелештир спирт аймааның өртээниң чиигээни — бо бүгү капиталистиг делегейге арагалаашкынның кедергей нептерээринче оруктү ажыткан.

1876 чылда парлаттынган «Германың рейхстагта прусс водка» деп ажылынга Ф. Энгельс Пруссияга арагалаашкынның өскени, водканың чиик өртектиг чиг эт — картофельден кылырын үлетпүр үндезиниче шилчиткени Германияга арагалаашкынның аажок нептерээринге шиитпирлиг ужур-дуза болганын деп айыткан. Бүгү Германия прусс картофельден кылган ажыг сугнуң күштүг агымынга хөме алзы берген. Он беш төгерик-биле кижи бүрүзү бүгү неделя иштинде ужур ижер арагалыг боол кээрге, шаанда үш-дөрт аар өртектиг турган араганы ам эң-не ядыы кижилер безин ижиптер апарган. Мөлчүкчү ангылар спирт аймаан саткаштың хөй ажык кончаа алыр болгаштың ажылчы чоннуң ортузунга арагалаашкынның нептерээринге сонуургалдыг турганнар. Олар ылангыя Африканың, Азияның, Американың экономика талазы-биле хожудангай чурттарынче спирт аймаан хөйү-биле киир сөөртүп, дорту-биле сеглээрге албадап-биле нептередип келген.

Империалистер хожудангай чурттарга боттарының продукциязын ажыктыы-биле саарып, оларның чурттакчы чонун төөредип, улустарның хосталга болгаш хамаарышпас чорук дээш демиселинге шаптыктап келген. Россияга арагалаашкынның нептерээни база тергиидекчи ангыларның политиказы-биле сырый холбашкан. Арагалаашкын орус улустуң шаандагы чаңчылы деп бодал кээргүс мөге. Арага аймаан шаанда Россияга кончуг эвээшти ижип турганын төөгүнүң барымдаалары бадыткап турар. Чүгле чамдык байырлалдарда ажыы 5—10 градус арыг чигири, хоюндуу азы пиво хайындырып ижип турган. Ону кижилер бичиилеп пактап амзаар. Анаа хүннерде кандыг-даа арага аймаа ишпейн, арагалаашкынны чүдек-бужар чорук деп санап чораан. Чүгле хааннын эрге-чагырга боттарынга арагадан ажык-кончаа үндүрүп алыр дээш, ону садар черлерниң санын көвүделип, арагалаашкынны нептеределип турган. Спирт аймаан садыглаары хааннын чөндан акша-төгерик хавырып алырының оптуг, кажар аргазы турган. Ылангыя XIX чүс чылда, кажан спирт, водка бүдүрүлгези сайзыраарга, водканың өртээ чиигеп, арагалаашкын чоорту тараачыннар, ажылчыннар, ылангыя хоорай чурттакчылары — ус-дарганнар, үүрмек садыгжылар аразынга аажок нептерээн. Сан-хөө талазы-биле арыг олчаажык тыварындан ангыда, хааннын чазак араганы ажылчын чонну төөредир, кызыгаар чок эрге ёзуга удур аңгы демиселинден чардыктырар чепсек кылдыр ажыглап турган.

1895 чылда спирт аймаан садарын чөпшээрээни чазактың үптекчи политиказының херечизи болган. 1913 чылдың март 15-те «Правда» солунга парлаттынган «Хостуг барда» деп чүүлүнде хостуг акша, бюджетке орулга киирип алыр дээш дөртен градус ажыг суг садып турар хаан чазактың оптуг кажар сан-хөөчүлерин кам-хайыра чокка сойгалап илереткен.

Тывага арагалаашкын эрте-бурунгудан бээр нептеренгей эвес чораан. Чүгле хойтпак арагазын үе-дүптен бээр тип, кылып келген. Ону үжен хар четпээн кижилер ишпес турган. Куда болганда, уруг төрүттүнгенде, төрел-дөргүл, таныш-көрүш ужурашканда база өске-даа ёзулалдар үезинде улуг кижилер араганы хөй ишпес, бичиилеп ижер турган. Араганы колдуунда чылыг үеде, сүт-саан үезинде кылып ижип турган. Ындыг-даа болза, ону хоралыг дээрзин улустар шаандан бээр-ле билир чораан. Ол дугайын тыва кожамыктар херечилеп турар. Оларның кижизидилгелиг утказы ам-даа читпээн. Чижээ:

Арага деп ажыг сугну
Амзавайн чоруурумгай,
Авайымның алдын чагыын
Арыг сагып чоруурумгай.

Араганың уржуундан амытынындан чарлып, ады-төлүн түредип, алган эжиндеп, аас-кежиктиг амыдырал-чурталгазындан чарлып, ал-боду ыраккa ыянчыг, чоокка човаңчыг апарганнарны шоотканы бо:

Энчээн-не чок, топун-на чок,
Элегеске чагдырдың бе?
Ээрикте эвин багай —
Эргимнигe кагдырдың бе?

Арын-нүүрнүң сузун базар, хоралыг араганы чектээни база онза уткалыг:

Араганы ижип-ишпейн —
Тодар эвес, ханар эвес.
Адыргакка дужуп-душпайн
Алыр эвес, каар эвес..

Ыры — чоннуң сеткилиниң илередикчизи, ооң дуржулгазының болгаш мерген угаанының херечизи. Үстүнде одуруглар арагалаштың алдагдал-даа кылган кижилерниң дугайын тода сөглээн. Амгы үеде арага ижеринче ала-чайгаар албадай бээр чылдагааннар ниитилелдиң талазындан барык чок. Шаандакы үегеденнээрге, кижилерниң ажылдаарынга, амыдыраарынга, хостуг үезин ажыктыг эрттиреринге, культурлуг дыштаныырынга, ойнап эгелээринге бүгү-ле таарымчалыг байдалдар чер болганда, хоорайда болгаш көдээде тургустунуп турар. Бо бүгү арагалаашкынның база анаа суйдугуушкунну долузу-биле чок болдурар арганы тургузуп турар.

Ындыг турбуже, бистиң амгы аныяктарывыстың арагаже суйдугуушкуну хомудангчыг боор турар. Мында мен бүгү аныяктарның дугайын чугаалавайн тур мен. Аныяктарның аразында төлептиг оолдар, уруглар база бар болгай. Ындыгларга кижилер идегээр болгаш чоргаарланыр. Төлептиг аныяктар боттарының чуртунга ээ болуп чурттап шыдаар дээрзин билдингир болгай. Арагалаашкын — кончуг хоралыг болгаш багай чаңчыл. Кижи бүрүзү арагалаашкынның айыылдыг хоразын ханызы-биле медереп билип, анаа удур шыңгыы демиселди чорудар ужурлуг. Бо чүүлдү бүгү улуг-бичии кижилер араганың дугайында билип алзын деп бодал-биле бижидим.

К. САЛЧАК.

БӨМБҮРЗЕКТИҢ судалы

АВСТРАЛИЯ БИСТИН-БИЛЕ САДЫГЛАЖЫР

КАНБЕРРА. Австралияның кызыл-тас комитеди (АКК) — күрүне организациязы кызыл-тасты Россияга садар дугайында шиитпирин хүлээп алган. Ынчаарга эрткен чылын дүшкен Совет Эвилелиниң республикаларының, оон иштинде Россияның Австралиядан алган тараазының арткан өртээ 50 миллион 700 муң долларны төлээн сөөлүнде, кызыл-тазын Австралия бистиң чуртувуска садып эгелээр.

Австралияның кызыл-тас комитеди чурттуң фермерлеринден тарааны садып алгаш, даштыкы чурттарже үндүр садып, хөй орулганы ап турар. Фермерлерден садып алган кызыл-тасты даштыкы чурттарже үндүр садар өртээ элээн бедик болуп турарын комитеттиң дыңнадыында айыткан.

ЮГОСЛАВИЯДА СӨӨЛГҮ БОЛУУШКУННАР

БЕЛГРАД. Бичии уругларны, херээженнерни, кырганнарны, балыгланган кижилерни, инвалидтерни Сараево хоорайдан Боснияда болгаш Герцеговинада сербилерниң контролюнуң адаанда турар девискээрже көжүрүп эгелээн. Мусульманнар-биле дугуржулга ёзугаар 1000 ажыг кижини озал-ондак чокка Сараеводан көжүргенин ТАНЮГ агентилелдиң корреспондентизи дыңнаткан. Ынчалзажок шериглерге болгаш полицейжилерге камгалаткан кижилер орук ара бир хоорайның чанынга автобустардан үнүп келирге, снайпер адыгжылар оларны боолаан түңнелинде бир кижи балыгланган. Сараеводан көшкеннерниң аразында 500 хире бичии оолдар, уруглар бар.

КИОДО ЦУСИННИҢ ДЫҢНАДЫЫ

ТОКИО. Самолеттарны кырынга хондурар, ооргалы ужудуп үндүрер авианосец деп нааити адаар «Варяг» крейсерни Украинадан садып алырын Кыдаттың планнап турганын Японияның Киодо Цусин информация агентилели дыңнаткан. Ынчалзажок ол пландан Кыдат амгы үеде херек кырында ойталаан. Чылдагааны — крейсерге херегләэр эргежок чугула чепсегленнишкиннериниң болгаш электронунг дериг-херекселдерин амгы байдалдар турда, Украинага Россия бербес шиитпирлиг болу берген.

КОМИТЕТТИҢ МЕДЕГЛЕЛИ

НЬЮ-ЙОРК. Эрткен чылдың августа Москвага болган үймээнниң бир чылы-биле холбаштыр АКШ-тың национал соңгулда комитеди медеглел кылган. «Россия-биле политиктиг болгаш садыг-экономиктиг харылзааларны улам-на калбартыр, ол чуртта демократтыг чорудулганы деткиир дээш туржуп турар бис» деп, медеглелде айыткан Россияның Президентизи Борис Ельцинниң болгаш оон удурткан чазааның политиказы бир чыл бурунгаар кылдынган маадырлыг чорукка дүгжүп турар деп, медеглелде оон ыңай демдеглээн. Бо чылдың ноябрьда АКШ-ка болур президент соңгулдаларынга уткуштур белеткелди комитет амгы үеде улам-на калбарткан. Америк президентиниң албан-дужаалынга кандидат кылдыр депшиттирген Арканзас штаттың губернатору кедергей бай Билл Клинтонну, АКШ-тың оралакчы президентизинге кандидат — Теннесси штаттан сенатор Альберт Горну ук комитет АКШ-тың демократтыг партиязының өмүнээзинден деткип турар.

ЦЯО ШИНИҢ ЧУГААЗЫ

ПЕКИН. Казахстанның социалистиг партиязының даргазы А. Алимжанов Кыдат Улус Республикага барып чораан. Кыдаттың Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң Политбюрозунуң Доктаамал комитединиң кежигүнү Цяо Ши болуунуң албан кылыр кабинединге А. Алимжановту эвилең ёзу-биле хүлээп алган болгаш ужуражыышкын үезинде чүве чугаалаан. Казахстан-биле бүгү талалыг харылзааларны болгаш кады ажылдажылганы калбартыры улуг ужур-дузалыг деп Кыдаттың санап турарын Цяо Ши онзалап демдеглээн.

ЧИҢГИНЕ СЕКРЕТАРЬНЫҢ ИЛЕТКЕЛИ

НЬЮ-ЙОРК. Каттышкан Нацияларн Организациязының чиңгине секретары Бутрос Галиниң илеткелин КНО-нуң штаб-квартиразында албан ёзузу-биле тускай чарлаан. Израильге эжелеткен араб девискээрлерде кижи эргелериниң үрээшкиннери эвээжээн, ынчалзажок израиль эрге-чагыргаларының болгаш эжелекчи шериглерниң талазындан арабтарның эргелерин үрээр чорук ам-даа бар деп, КНО-нуң чиңгине секретарының илеткелинде айыткан.

ТАНЮГ АГЕНТИЛЕЛДИҢ ДЫҢНАДЫЫ

БЕЛГРАД. Боснияның болгаш Герцеговинаның девискээринге Сербия Республиканы тургускан. Ынчаарга ол республика болуунуң чепсектиг күштерин база тургузуп алган. Сербияның чепсектиг күштериниң артиллериязынга Каттышкан Нациялар Организациязының күштериниң, биргээр чугаалаарга, шериглериниң контролюн боттандырар дугайында керээге ат салыышкыны Сербия Республиканың Президиумунга болган деп, ТАНЮГ агентилел дыңнаткан. Босния сербилериниң удуртукчузу Радован Караджич болгаш «ак-көк бөрттүглерниң» өмүнээзинден полковник Ричард Грей олар керээге ат салганнар.

АКШ-ТЫҢ БОЛГАШ ФРАНЦИЯНЫҢ ТУРУЖУ

ПАРИЖ. Космос делгемнеринге чамдык шиичилел телевидениелерин боттандырарынга хамаарыштыр Франция болгаш Американың Каттышкан Штаттары сырый кады ажылдажылганы Россия-биле моон соңгаар калбартыр бодап турар деп, даштыкы информация агентилели дыңнатпышаан, АКШ-тың база Францияның бо айтырыгга хамаарыштыр туружун демдеглээн. Космос делгемнерин шагда-ла шиичилеп эгелээн үш улуг күрүнелерниң чаа кады ажылдажылга талазы-биле чоокку үеде сорулгазы — чер бөмбүрзээн долгандыр турар бойдустуң байдалынга хайгааралды боттандырары болур.

ШОПРОНГА УЖУРАЖЫЫШКЫН

БУДАПЕШТ. Венгрияның президентизи Арпад Генцтиң болгаш Австрияның президентизи Томас Клестильдиң ужуражыышкыны Венгрияның барыын талакы девискээринге Шопрон хоорайга болган. Ийи чурттарның президентилериниң ужуражыышкыны барык дөрт шак дургузунда хааглыг байдалдыг болуп эрткен. Тус черниң болгаш даштыкы чурттарның журналистерин ужуражыышкын болган өрээлге киирбээн, ынчангаш Венгрияның болгаш Австрияның президентилери чогум кандыг айтырыгларны чугаалажып көргени ужуражыышкынның түңнелдери ам дээрезинде билдинмес болуп турар.

БУДДА БОЛГАШ ООҢ ӨӨРЕДИИ

(Эгези № 159 «Шында»).

Гаутама ылап шын деп чүвени билип алырын оралдашкан, ынчангаш ол ангы-ангы башкылардан өөренип, баштай хостуг ажылдаар кижилер ниитилелинге кирип алган. Оларның удуртулгазы-биле бодунуң мага-бодун бар шаа-биле каржы-дошкун байдалга хилинчектеп тургаш, оон ажыы чок дээрзин Гаутама сөөлүнде билип каапкаш, ылап шынны оон үндүрүп албас деп чүвени билгеш, брахманизмниң хайгаакчы башкылары Алара биле Уддакага чеде берген. Оларның удуртулгазы-биле бодунуң сагыш-сеткилин миннириишкин дувүрээзининден оожум хайгааралдың ачызы-биле хостап тургаш оларның мергежил аргаларын Сиддхартха шиңгээдип алган. Ынчаарга-даа ооң сагыш-сеткили оожургаваан. Хайгааралдың элээн бедик чадазынче шилчип турда, хайгааракчының сүнезини өскерилге чок артар дээрзинге ол чөпшээрежир аргазы чок болган. Ынчангаш Гаутама хайгааракчыларны каапкаш, Гайя хоорайның чоогунда Урувела арыынга чашты берген, аңаа беш шынчы өөреникчилери-биле кады хайгааралын уламчылап, бурууязун мининигеш турупканнар. Ындыг карак кызыл чорук Гаутаманың суралгазынга дузалаза-даа, ооң сагыш-сеткилин човулаңдан хоставаан. Ынчан ол өөреникчилеринден база чарылган, чүге дээрге олар сагыш-сеткил тиилелгезин чүгле мага-ботту өлүргендиринкеш, чедип ап болур деп санап турганнар.

Чөгели төнүп, сеткили хамнастай бергеш, Гаутама кижилерниң онза үнелээр чүвезинден ойталааш, оспаксыргай байдалга оожургалын дилеп, хууда аас-кежииңден ойталап эгелээн.

Бир катап шак ынчаар бот-хайгааралы кылып орда, Найраджара хемниң эриинге Бо деп ыяштың адаанга ол чер чурттуг Судджана деп кыс өргүл кылганының соонда, Гаутама үр-ле шимчеш дивейн олурган, оң чигзиниглер бүргеп турган, хүн ажып бар чыдырда, чигзиниг-торуу чиде берген. Адак сөөлүнде кижи човулаңының чажыдын билип алгаш, ону човулаңдан келилериниң аргазын ол тып алган.

«Октаргайның үндезилекчизин (азы катап төрүттүнериниң чылдагаанын) дилеп чорааш, хөй-хөй бодараашкыннарны удаа-дараа кылдым. Кезээде катап төрүттүнери эң-не багай. Бажың үндезилекчизи ажык сен: ам оон ынай бажың тутпас сен. Бажың тудар доорбаштар сыйылган, бажыңның дээвири узуткаттынган. Хосталган чүрек бүгү күзелдерни өжүрдү».

Ол үеден бээр Гаутама Будда апарган (азы өөрүшкү), ынчаарга Буддага ажыттынган шын чүүлдерни билбээни дээш бүрүүдаттырар кижи дугайында бодалды ол утпайн чораан, ынчангаш Гаутама бодунуң өөредиин делегейге чарлаар деп шиитпирлээн. Хоралыг сеткилдиң эдилекчизи Мара Будданы база катап дуурайлап, Нирванаже баарын саналдаан, Будда боду ол байдалга чеде берген болганда Гаутама: «Кижилерге болгаш бурганнарга тиилеттирбес эме-тикчок сезы аг-шериинни угаан-сарыыл-биле дой донга ышкаш чуура шаап каар мен. Угаан-сарыылымны чүгеннепкеш, сеткил-сагыжым быжыглааш, бир аймактан бир аймакче көжүп чорааш, өөреникчилер бөлүп аар мен» деп чугаалаан.

Тоолчургу чугаа ёзугаар алырга, Будда Бенаресче чорупкаш, аңаа бодунуң бир дугаар йөрээлин салган. «Магалыг хоойлуну боттандырып, думбей караңгыда дүлдүнген кижилерге чырык кыпсып берип, мөңге амыдыралче эжик ажыдып бээр дээш Бенарес хоорайже чоруптум».

Бенарес хоорайга чедип келгеш, Будда дыңнакчылазга (тоолчургу чугаа ёзугаар алырга, дыңнакчыларның аразынга Будданың өөреникчилери база турган) мындыг йөрээл салган: «Чер кырында амыдыралдан хоорулган кижилер херекке албас ужурлуг хөлүн эрттирип болбас ийи чүве бар. Чүл ол? Бирээде — бодун күштүг хандыкшылга алзыптары, ол — бак, ажыы чок: кара сагыш-тыр. Өскези — бодун боду хилинчектээри—ол аарышкылыг, бужар, эчис сорулга чок чүве-дир. Ол ийи чүвениң кайызынче-даа кирбейн чыткаш, сайзырангай кижи ортузунда орукту тып ап, карактарын ажыдып, угаан-сарыылын хере-чада тыртып эгелээр, ол тамчыктыг байдалга, билиглерже сундугуушкунга, өөрүшкүге, Нирванага... чедирер. Ол дээрге магалыг чаагай, сес чадалыг орук, ол дээрге шын чүдүлге-сүзүглелдир шын сөс-түр, шын бодалдыр, шын шымдыгыышкындыр (бодунче шымдыга бээри)... Магалыг чаагай чорук, хилинчек дугайында шын чүүл бо төрүттүнери дээрге хилинчектенири, кырып чөнүүрү — човулаң, аарый бээри—човулаң, ынак эжинден чарлыы—хилинчек, ынак эвес кижи-биле бирикшири — хилинчек, күзеп чораан күзели бүтпеске — хилинчек... Хилинчек-човулаңның тыптырының дугайында чаагай бодал, шын чүве болур — амыдыралче сундугуушкун ол, хилинчек човулаңны чок кылыры — ол сундугуушкундан долузу-биле хостадып алыры болур.

Будданың йөрээлдери баштай улуг чедиишкин чок болган, чон Сакьямуниниң хөй санныг тонакчы философтар-биле салчап, Будданың өөредииниң ылгалын билбейн, чаа башкыны адааннажыкчы кылдыр бодааш, ону истеп сүрүп эгелээннер.

Салгакчылар чокка бодунуң өөредиин нептередири берге деп чүвени билгеш, Сакьямуни суралгыг философтар аразынга үнелээшкин чедип алыр деп шиитпирлээн. Будданың чүдүлгезинге бир дугаарында от мөгейикчизи Касьяпа кирген, ооң амыдырал байдалы шыңгыы чурумнуг болгаш бодунуң өөреникчилеринге [illegible] дүткелди чаалап алган турган. Касьяпа Будданың келгенин шоолуг тоомча чок хүлээп алган, ол чорук Будданы дүвүретпээн, Касьяпаның чанынга туруп алгаш, томааныг чоруу-биле ооң хүндүткелин чаалап алырын оралдашкан. Касьяпа Будданың ат-алдарын кудуладыр байтыгай, харындаа ону эки көрүп турар дээрзин ол чоорту билип каапкан. Бир катап хемни сүзүп кежип турда, Сакьямуниниң амы-тынын ол камгалап аарга, оларның найыралы улам быжыккан. Хөй-хөй беседаларның болгаш маргылдаалыг чугаалажыышкыннарның түңнелинде Касьяпа, а оон соонда өөреникчилери Будданың өөредииниң ылап шынныынга бүзүрээннер. Кижилер бүдүүлүк турда дашпыкы болуушкуннарның салдарынга алзып, от ышкаш кыва бээр, ынчалза-даа Будданың оруунга кирер болза, мерген-угаанга-даа чедип болур, чазыйчылбы чоруктуң одунга алыспас-даа апаар деп түңнелди Касьяпа кылган.

Ооң соонда Сакьямуни биле Касьяпа хөй санныг өөреникчилери-биле кады бодунуң өөредиин нептередип, Раджагрихаче чорупканнар.

Каржы-дошкун үүрге-чүъктен ойталааш,
Хайыралыг ачы-буянга чедирер,
Чүлдү-чүрек сергедиптер
Сүзүглел Будданыы ол.

Будданың номнаан сүзүглелиин шаг-шаанда эртем-сургуулдуг болгаш эрге-дужаалдыг кончуг хөй санныг аныяк кижилер хүлээп ал турганнар деп бурунгу сөзүглелдерде чугаалап турар. Ол чорук бөдүүн чонга таарышпаан, олар Будданың номналы уруг-дарыг чок чорукка, дулгуяк чурттаглага чедирер болгаш төрел бөлүк чиде берип болур деп буруудадып эгелээннер. Будданың сагыл четтирген ламалары кестүп кээрге, чон оларны каргаап сөстер-биле уткуп турган. «Гиривраджага, магадхалар хоорайынга кадыг-берге чурумнуг кижи келгеш, бүгү сургуулдарын Самджайже хуулдурган, ам ол кымнарны кымче хуулдурар эрги?» Өөреникчилери ооң дугайын Буддага чугаалаарга, ол тургаш, бир эвес олар ол сөстерге өске мындыг сөстер-биле «Ачыты маадырлар, тулган эртемниглер магалыг номналы-биле силерни хуулдуруптар. Бир эвес чүве билир кижилер өске кижилерни хуулдуруптар чүве болза, билиглиг кижиге кым ажынар боор...» деп харылаар болза, чеди хонук эрте бергенде ындыг хыйланыышкыннар өжүп каар деп чугаалааш, оларны ол оожургадып каан. Шынапла, ооң ындыг чөпшүл сөстериниң соонда чон оожургай берген.

Раджагрихаже чедип келгениниң соонда үр болбаанда адазы аар аараш, чорта бээриниң кырында келген дээрзин Сакьямуни дыңнап каан. Ынчангаш шоолуг ырак эвес Капилавастаже Будда далажып чорупкан. Ордуже арай боорда киргеш, Сакьямуни өлүп чыткан адазынга чеде берген. Сакьямуни аңаа човулаңдан алырының дугайын чугаалаан. Адазы чок апаарга, ооң мага-бодун өрттедиптер ёзулалды кылгаш, Сакьямуни мынча дээн: «Октаргайда мөңге чүве чок, бызыг чүве чок; амыдырал чиргилчин ышкаш, дөрт ышкаш эрте бээр».

Капилавастага чоруп тургаш, Сакьямуни кадайы Ясодхара-биле болгаш оглу Рахула-биле ужурашкан. Тоолчургу чугаа ёзугаар алырга оолду Сакьямуниниң салгакчызы кылдыр чарлазын дээш Ясодхара чорударга, Будда Рахуланы чүгле шажынчы салгакчы кылып каап болур, оон өске чүнү-даа аазап шыдавас мен деп чугаалаан дижир.

Будданың өөреникчилериниң болгаш талалакчыларының аразынга ооң кады төрүвээн дунмалары Ананда биле Девадатта база турган. Ананда ооң ынак өөреникчизи апарган, ол башкының чок апаарының үезинде турган, а Девадатта үргүлчү Буддага адааргаар болгаш ооң адааннажыкчызы база удурланыкчызы апарган. Девадатта кадыг-берге чурттаарынга улуг кичээнгей салып, ол сагыл четтирер ламалар суурлаарга эвес, үргүлчү аргаарыг иштинге чорууруп, аңаа кижилер-биле кады чеменир кылдыр чалалгалардан ойталап, чүгле хайырал ачызы-биле чурттаарын негеп турган. Девадаттаның бодалы-биле сагыл четтирген ламалар орбаксамдар хеп кедер, ыяш дазылдары чиир, эът, балык чивес ужурлуг. Ону үрээн кижини бөлүктен үндүр сывырыптар. Будда Девадаттаның негелделериң хүлээвээн, ынчалза-даа Девадатта Кокалики деп сагыл четтирген ламаның дузазы-биле беш чүс ламаларны түр када узелииден ойталаарын чедип алган. Бурунгу номнарда бижээни-биле алырга Девадаттаның чедиишкиннери үр эвес болган. Будданың өске өөреникчилери (Шарипутра база Маудгальяна) Девадаттаны салгап чорааш, ол удуп каарга, Будданың ёзулуг өөредиин номнап тургаш, Кокаликиден өскелери Буддага дедир эглип келирин чедип алганнар. Девадатта оттуп келгеш, чүү болганын билип алган турда, оон аксындан изиг хан төктү берген. Өске тоолчургу чугаалар ёзугаар алырга, Девадатта ооң соонда тос ай иштинде аараш, адак сөөлүнде Буддадан өршээл дилээн. Девадаттаны Буддага кедүрүп чедире бергеннер. Ынчаарга Девадаттаның кылган улуг частырыгларын он-даа, чүс-даа, муң-даа Будда эдип шыдавас болган. Девадатта Будда дээш кударааш, чыткан чериңден тура халып келген. Черге ол баскалак чыдырда, ханы тамыдан чалбыыш от көдүрүлүп келгеш, оон мага-бодун хөме алы берген. Кортканындан Девадатта дуза дилеп, Будданы алгап-йөрээген. Ол Девадаттаның келир үезинге дузалаан, чүге дээрге ам дээрезинде ол эрлик оранынче чоруп турда, үш муң ажыг километр узун изиндип каан мага-боттуг апарган.

Башкы болуп үр чурттап, ажылдааның үезинде Сакьямуни бодунуң өөредиин кижилерге тарадып чораан. Күскү чаъс чаап турар үеде, оруктар малгашталып, эртери бергедей бергенде Анатгапиндика деп садыгжының белекке бергени Шравасти дээр хоорай чанында Джетаваны деп черге йөрээл салыры эң-не таарымчалыг болган. Ол болза Сакьямуниниң күзүн чаъс чаап турда доктаар ынак чери-дир. Ынчангаш Будданың судурларының хөй нуруузу мындыг сөстерден эгелээн: «Мен дыңнаарымга: бир катап Шравастиниң Джетавани деп черинде Анатгапиндиниң сесерлиинге Будда чораан дээр».

Эки чүве күзевес улустарның янзы-бүрү хоп-меге болгаш кызышкыннары турза-даа, Сакьямуниниң өөреникчилери көвүдеп, ооң өөредии чон аразынга калбаа-биле тарай берген. Дөртен беш чыл иштинде чер кезип, бир хоорайдан өске хоорайже барып чорааш, Будда чонну шажынче элзедир дээш суртаал салып эгелээн Раджагрих деп хоорайынга чедип келген, ортан Вайсалиге баргаш, оон бо чер оранынга чурттаар үези төнүп кел чыдарын билип кааш, бодунуң өөредииниң арыг шынныын деткип, ону бүгү чонга дамчыдып бээрин өөреникчилеринден дилеп турган.

Ольга ХОМУШКУ.
Кызылдың педагогика институдунуң төөгү кафедразының улуг башкызы, философия эртемнериниң кандидады.

(Уланчылыг.)

ЧОНГА ЙӨРЭЭЛ

Эрге-шөлээ, хосталга дээш
тулчуп чораан
Экер-эрес өгбелерден
ужукталган,
Сеткил-чүрек найыралга
каннаттынган
Сестир, коргар чүвевис чок
төрел чон бис.
Бурун буурул тыва черим
Чону чоргаар, тайбың
турзун!
Элег-түрег, карак чажы
катап ээлбес,
Эрге-хоойлу, чуртталганы
тургускан бис.
Арбай тараан, малын
малдаан бистиң чонда
Амыдырал, Улуг-Хем дег,
чалгып турар.
Бурун буурул тыва черим,
Чону чоргаар, тайбың
турзун!
Өргээ туткан ишчилерде —
хоорай, суурда,
Өлең-сиген чыттыг чонда —
турлагларда,
Көглүг, омак малчыннарда —
өгде, черде
Хөөмей-сыгыт кыңгырадыр
чаңгыланган.
Бурун буурул тыва черим
Чону чоргаар, тайбың
турзун!
Аны-мени самнап ойнаач
Таңды, Саян
Ак-көк дээрлер Айны, Хүнүг
баштай уткуур.
Ажыл-ишчи оглу, кызы
ону мактап,
Амыр-чыргал чолун тутчуп,
йөрээп чоруур.
Бурун буурул тыва черим
Чону чоргаар, тайбың
турзун!

Борис ЧЮДЮК.
Кызыл хоорай.

АВАМГА

Эң боор өзүп келгижемге
Эргеледип чүктеп чораан
Төлүңнүң мээп эртер оруум
Төлге, шо-даа оштаважык.
Бааз черим, чедер соруум
Башташканы маннайлыг
хүн:
— Үүле-херээн бүтсүнем —
деп,
Үдеп каан сен, эргим авам.
Чорук чораан оглуң ужун
Човавадаа, дүүреве-даа.
Авам биле төрээн Тывам
Аганарад ылгалы чок.
Кайда-даа бол чорууруумга:
— Кайыың үнген, кайда
сен? — дээр.
— Азия төвү чурттуг мен —
деп,
Авам бодап харылаар мен.

Чап ЧҮЛДҮМ.

«ТӨРЭЭН ТЫВАМ ДЕЛГЕМНЕРИНДЕ» деп Василий КРИВДИКТИҢ фоточурумалы.

ШИВИЛИГ

Шивилигже бар чыткаш, бир-ле дугаарында Мешкен-Хөлдүң чанынга доктаап, ында амыдырал сайзырап турар-дыр дээрзин көрдүвүс. Ийи, үш чыл бурунгаар мойт дээр балык-даа чок, ажы-төлүн чыскаалдыр эдертипкен саллап чоруур аңгыр, кас-даа шоолуг көзүлдбестээн турган хөл-ле болгай. Ам ында күштарның янзы-бүрү хевирлери көскүлен, ында-мында балыктар чемнээн, черле хайымныг апарып-тыр. Аңаа кижи канчап өөрүвес боор.

Бо-ла болгай Шивилиг! Бедик-бедик ак бажыңнар, тыва ак өглер, янзы-бүрү өңнүг майгыннар, машина-балгат аржаан девискээрин улам аян киирип турар. Каттыг, мөөгүлүг каъттар баарында алдын аржаанывыска аарыг-човулаңның арылдыр кактырып алыр дээш адап-сурап келген улустуң аразында кайыын келбээн, кандыг сөөктүг кижи чогул. Бо удаада бис ол кадыкшылга баазазында Бай-Тайга районозунга хамаарышкан профилакторийге доктаадывыс. Ооң эргелекчизи Тээли школазының башкызы Зоя Серендоевна Хомушку бисти ээлдек хүлээп алгаш, удуурчыдар өрээлдеривисти айтып берип, аңаа сагыыр корум-чурум-биле таныштырды. Шакла ынчаар дыштанып, эмнеп эгеледивис.

Аржаанче бар чыткаш, улус дыштанып олурзун дээш албан-биле кылып каан сандайларның ыяштарын үрей соккулап каапкан болду. Ол кижилерге буян бе? Ол ышкаш бичии уруглар ап алгаш, дыштанып келгеннер, уругдарының ыт-шимээн үндүрбес кылдыр чагыыр, сургаар, аржаан чурумунга оларны чаңчыктырар болза эки.

Аржаанның аргаже талазынга моон мурнунда майгыннар тиктирбес турган чүве. Ам мырынай дыттар аразында-даа майгыннар бар апарган чорду. Ыяш будуктарында шил савалар аскылап каан боор. Көөрге безин көрүш чок. Бойдус камгалалының дугайында суртаал ажылы аржаанда чорувайн турар чорду. Аржаанның арыг-силиг, ооң сугларының эм шынарлыг болуру дыштанып келген чоннуң боттарындан хамааржыр дээрзин утпаалыңар.

Раиса ЧУДАК.
Кызыл-Мажалык суур.

ЭЗИР-КАРАНЫҢ ЭЭЛЕРИ

Мен ам чыл четпейн 80 харлаар мен. «Контр аът» дижип турар Эзир-Караның алдаржып турар үезинде чээрби хар ажа берген, чарыш аъды мунар хөлүм эрте берген турган. Ынчалза-даа аъттың ээзи Соян Сандаңмаа суг-биле кады-кожа чурттап, ооң Мандаа, Луду деп оолдары-биле кады ойнап, олардан алызы улуг кижи болгаш ала аъттыг тутчуп, үзүүргетчип турган мен. «Шынга» үнген «Сояннарым—акааларым» деп материал соонда бо чүүлдү биживес аргам чок.

Бе төрүптерге-ле, ооң чаш кулунун Сояннар кончуг топтап көөр, ооң кандыг мал болурун чугаалашкан олурарлар. Уруг төрүттүнерге база-ла ындыг болгай бис. «Кижи болуру чажындан, аът болуру кулунундан» деп үлегер домактың тыптып келген ужуру ында.

Эки аът болур хире кулунну Сояннар багай-согай кижиге өөреттирбес чүве. Чамдык улустуң өөреткен малының чаны багай, хоюган-даа болур. Ынчангаш эмдик аът өөредиринге сурагжаан кижилер база турган. Оларның бирээзи Эзир-Караның бичии ээзи Соян Луду чүве. А ооң акызы Соян Мандаа Сандаңмаевич дезиг мал тударынга, ылаңгыя сыдымнаар талазы-биле сурагжаан.

Эзир-Кара, шынап-ла, чүгүрүк аът. Ынчалза-даа Сояннарга челер аъттар база турган. Чижээлээрге, Кечилектиң хүрең аъды, Чапсынайның кызыл аъды. Сояннар ол аъттарын, чамдыкта боттарын-даа ырлажып оргулаар чүве ийин:

Хелиң оглу Кечилекти
Кертик кара Кечилекти.
Молаң оглу Кечилекти,
Моруй кара Кечилекти.

Чогум Эзир-Караны парлалгага хөй бижип келген, ону таныvас болгаш билбес кижи барык чок болганда, мен Сандаңмааның биче оглу Соян Лудунуң ырлап чораан кожамыктарын силерге сонуургадып көрейн:

Баглаажынга баглап каарга,
Бажын саваар Эзир-Карам.
Байыр-наадым чарыжынга
Бажынга кээр Эзир-Карам.
Эзертээштиң баглап каарга,
Элдеп чараш Эзир-Карам.
Эмгежок мал чарыжынга
Эртип келир Эзир-Карам.
Чүгеннээштиң баглап каарга,
Чүдек чараш Эзир-Карам.
Чүс-даа аъттар чарыжынга
Шуглуп келир Эзир-Карам.

Сыдым алган дезиг аъттың сыдымындан сегирип алыры кончуг озалдыг: адыш чок калыр сен, сыдым «Чиптер». А мал сыдымнаарынга алдаржаан Соян Мандаа Сандаңмаевич мынчаар ырлаар чүве:

Ирттер кежи, хойлар кежи
Иштии хоюм орулбазын.
Ием кужур азырап каан
Ийи холум оюлбазын.
Аргар кежи, кошкар кежи
Аргамчымның үзүлбезин.
Авам кужур азырап каан
Адыжымның оюлбазын.

«Контр» Сандаңмааның болгаш ооң ийи оглунуң оон-даа өске ырлары бар. Мен силерге чүгле мыя кашты сонуургаттым. Оон ынай ийи-үш хонук мурнунда Германиядан Соян Эдик шеригден шөлээлеп келди. Ол—Лудунуң оглу Соян Алдын-оолдуң оглу-дур. Ол Эдик эрткен чылын көдээ ажыл-агыйы техникумун дооскуту. Аңаа өөренип тургаш-ла, барык-ла дыштаныр хүн санында, Агар, Шаранууг ынаар чоруп каар турду. Ында малдарынга баары ол. Шеригден чагааларынга база айтырар-ла чүвези ол: аът-мал, чылгы дугайы. Черле Сояннарның малга чаяаттынганын чүү дээр. Соян Сандаңмаа болгаш оон салгалы малга черле ужурлуг улус-тур. Улуг кижи боорумга ындыг чүве бе, мензэ улустуң чугаалаар чүвези база-ла «контр аът» Эзир-Кара боор чүве-дир. Ындыг аъттар болгаш ындыг кижилер хөй-ле болзунам — өршээ, хайыраан!

Байыр АРАКЧАА.
Кызыл хоорай.

КАИ дыңнадыы

ШЫНЗЫЛГАЛАРГА ХАМААРЫШТЫР

Автомобиль ажыглалы сөөлгү үеде улгатканы-биле холбаштыр чүък машиналарын садары база көвүдээн. Ынчангаш чолаачы шынзылгаларын алырының айтырыы база тургустунуп келген. А читкен шынзылгаларның орнунга чолаачы шынзылгаларының хоолгаларын кылдыртырының дугайында чамдык кижилер айтырыгны тургузуп турар. Маңаа хамаарыштыр кижилер КАИ-ниң бүрүткел-шылгалда килдизинге айтырыглар талазы-биле кээри көвүдээн. Өөредилге черлеринге азы курстарга өөренмейн тургаш, чолаачы шынзылгаларын канчап ап болурунуң дугайында айтырыгны көдүрүп турар апарган.

Бо айтырыгга хамаарыштыр Россия Федерациязының ИХМ-ниң КАИ-ниң кол эргелели мындыг тайылбырны кылган.

1. Автомототранспорт аймаа башкарар кижилерин өөредир черлерни КАИ-ниң чөпшээрели ёзугаар кая-даа кылып болур.

Мону тайылбырлаарга мындыг болуп турар.

Бир эвес тускай дериттинген класстарлыг, стендилерлиг, плакаттарлыг болгаш ол талазы-биле тускай эртемниг башкылар-лыг организация болза, кая-даа өөредип болур. Бо чүүлдер бар болза КАИ-ниң бүрүткел-шылгалда черинге демдеглеткен турар ужурлуг.

2. Автомототранспорттуң кезээн болгаш тургузуун өөредир программалыг дээди болгаш ортумак тускай өөредилге черлерин доосткан кижилер чолаачы шынзылгазын алыры-биле А, В, С категорияларга шылгалда дужаап болур. Ажыл-херээниң аайы-биле С категория-биле транспорт башкарар ужурлуг апарган кижилер чолаачы шынзылгазынга дүрген арга-биле демдеглел кылдырар дээр болза КАИ-ге шылгалда дужаарының чөпшээрелин чүгле күрүнениң кол автоинспекторундан кылдыртып ап болур. Бо айтырыг талазы-биле Эрес-оол Оржакович Хаажиктен чөпшээрелди кылдырып ап болур. Адрези — Кызыл хоорай, Пушкин кудумчузунда 53 дугаар бажыңга келир. А, В, С категорияларга дүрген арга-биле шылгалда дужаар дээн кижилер чолаачы өөредилгезиниң долу программазын эрткеш, шылгалда дужаар ужурлуг. Бо таварылгаларда өөредилге организацияларының ындыг кижилерниң дансызын КАИ-ге баш удур киирген турар. Е категорияга шылгалда эртер дээн кижилер ыяап-ла С азы Д категориялыг турар ужурлуг. Ажыл стажы бир чылдан эвээш эвес турар. Маңаа база-ла тускай өөредилге программазын эрткен турар апаар. Чолаачы шынзылгазының хоолгаларын тыпсырда чүгле орукка шимчээшкинниң дүрүмүнге хамаарыштыр шылгалда эртер апаар. Маңаа бойдус халавынга таварышкан кижилерниң бир янзы көөр. Ол талазы-биле бадыткаттынган документ турар.

Бо чылдың бирги чартыында ниитизи-биле бүгү категорияның чолаачыларынга 2240 шынзылгаларын тывыскан.

Күравтоинспекция.

Чарлалдар

«Тыва автотранстың» өөредилге-бүдүрүлге комбинады «В», «С» категорияның чолаачыларын белеткеп эгелээрин дыңнадып тур.

Кичээлдер бо чылдың сентябрь 1-де эгелээр. Башкылаашкынны тыва дылга чорудар.

Комбинаттың адрези: Кызыл хоорай, Шевченко кудумчузу, 113 «а». Телефон № 3-10-92.

РФ-тың Пенсия фондузунуң Тыва Республика талазы-биле девискээр салбыры болгаш хоорай төлээлекчилериниң филиалы дараазында адресте турар:

Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың № 104 «а»; 2-ги каът. «Огонёк» кафези.

Албан телефоннары:
1. Эргелекчи — **3-49-56**
2. Экономика килдизи — **2-48-17.**
3. Бухгалтерия — **3-31-84.**
4. Башкарылга килдизи — **2-35-56.**
5. Хоорай төлээлекчилериниң филиалы — **3-49-60.**

КИНО

АВГУСТ 21-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Крепкий орешек» (АКШ, 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 19.00

Видеозал: «Американский кикбоксёр» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Семь изумрудов на кинжале» 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000. АГАР САНЫ: «Тыва социалк № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээдв Советі болгаш Чаа «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Ш. М. Суван, Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26 кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР:
улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агыйы — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41, солун келбейн барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27020 экз. Чагыг № 161.